ČEDOMIR LIFKIĆ

MOJ GOLI OTOK

Biblioteka

POSEBNA IZDANJA

Urednik

Mirko Demić

Recenzenti

Dragoslav Mihajlović

Mirko Miloradović

Lepotom knjige bavio se

Bole Miloradović

ČEDOMIR LIFKIĆ

MOJ GOLI OTOK

Knjigu na novo uredio, preslovio iz ćirilice u latinicu,
da se zločinačka zbivanja ne bi izgubila u zaborav
Andrej Božič
Ljubljana 2014

Narodna biblioteka "Vuk Karadžić"

Kragujevac

Ovu knjigu i svoja sećanja posvećujem mome

sinu Dušanu Duci Lifkiću.

PRVI DEO

1. PRAĆENJE

Posle nasilno rasturenih, čak i konjicom, oktobarskih studentskih demonstracija u Studentskom gradu na Novom Beogradu 1954. godine, nastupila je potraga i potera za studentima, učesnicima ovih nemira. Udbaši u civilnim odelima, prerušeni u studente, preplavili su Studentski grad i svakodnevno odvodili iz studentskih soba, menze i sa ulice, danju i noću, na desetine prokazanih i prepoznatih studenata. Mnogi studenti danima nisu izlazili iz svojih soba, skrivajući se, a "cimeri" su im donosili hranu i novine. Nekima je to skrivanje bilo od velike koristi jer su, lišavajući se izlazaka i zabave, uspevali da spreme po koji zaostao ispit. Gledali smo sa svojih terasa kako one koji su izlazili iz svojih skloništa i soba presreću udbaši i odvode sa sobom, dok se iz stotine grla celim Studentskim gradom orilo gromoglasno "uaaa"! A kada su počeli da hapse i one koji su vikali "uaaa", studenti su se dosetili i počeli da viču "uaaa kiša"!

Očekivao sam svakoga dana da će i mene uhapsiti jer sam se aktivno isticao sa jednom većom grupom Kragujevčana, posebno kada je nekoliko hiljada studenata, zauzevši celu širinu ulice, krenulo od Tošinog bunara za Beograd i kada nas je milicija na konjima sačekala kod nadvožnjaka i zaustavila i, prebijajući nas, potiskivala natrag ka Studentskom gradu. Bežali smo sklanjajući se bočno sa ulice, dok su nas konjanici sustizali i udarali pendrecima gde koga zakače.

U toj gunguli naš kolega M. L. krenuo je sa velikim buketom cveća u posetu kod svoje devojke, ali ga je

jurnjava studenata i milicije po ulici zaustavila te je zastao da sačeka dok se prolaz ne raščisti i nastavi svojim putem. Smatrao je da je nevin i da nema potrebe da se sklanja ili da beži. Međutim, sa tim velikim buketom cveća privukao je posebnu pažnju milicije i, naravno, dobio više pendreka od svih nas, dok je izgaženi buket ostao na trotoaru, neuručen na pravu adresu, a on se, sav izgužvan i razočaran, vratio u dom.

Prolazili su dani, a mene još nisu dirali iako sam se kretao slobodno, odlazio na predavanja, u menzu, u bioskop i vozio se autobusom svakodnevno. To mi je bilo čudno jer su mnogi, sa mnogo manje isticanja u demonstracijama, već izdržali svoju prekršajnu kaznu i vratili se u Studentski grad. Prosto je bilo neverovatno da me nisu prokazali, ili prepoznali, jer sam još uvek bio promukao od silnog dranja i izvikivanja parola.

Došao je i 10. novembar, 1954. godine.

Čovek, koga sam, inače, često sretao i pre demonstracija, sedeo je večeras, za vreme predavanja u Knez Mihailovoj, iza mog sedišta i, kao da hvata beleške, držao u rukama olovku i svesku. Osećao sam njegov topao dah na svom vratu i temenu. Osećao sam, čak, i njegov pogled koji se zabadao u moj potiljak. Večeras, videvši ga prvi put da je ušao u amfiteatar, konačno shvatih njegovu pravu ulogu: on je "udbaš" i on me prati, jer njegovo prisustvo ovde nije imalo nikakvo drugo logičko objašnjenje. Inače, još pre oktobarskih studentskih demonstracija pojavljivao se iznenada i svuda u mojoj blizini: u Studentskom gradu, u menzi

i restoranu, u bioskopu i biblioteci, na autobuskoj stanici i na ulici i noću i danju, sve češće i češće. Uvek je bio sam i užurban, kao da je u nekom poslu, izranjao je kao avet, upadljivo visok, dvometraš, sa kratkim žutobraon mantilom iznad kolena, što ga je činilo još više krakatim i nesrazmernim. Ostavljao je utisak studenta-ilegalca u Studentskom gradu, koji je prestareo i izgubio pravo na dom i redovno studiranje i, sada forsirano, pokušava da sve to nadoknadi. Tako ga doživljavajući, osećao sam čak i izvesno sažaljenje prema njemu. Ipak, sve to njegovo motanje oko mene činilo mi se slučajno.

Čim se završilo predavanje, požurio sam ka izlazu i izašao iz sale među prvima, sa grupicom koja je žučno raspravljala o tek završenom predavanju. Izdvojio sam se iz grupe neprimetno i sačekao skriven u senci zamračenog ulaza, dok su se studenti polako razilazili i uz žagor i dovikivanje nestajali u poprečnim uličicama. Okretoh se i između retkih prolaznika i šetača ugledah i njegovu figuru, zaustavljenu nasred ulice, kako se okreće i vrti u krug, a onda dugačkim koracima grabi prema palati "Albanija", udaljavajući se i gubeći u magli. Ostao sam pritajen, čekajući da moj pratilac ode što dalje. Prohladno jesenje veče stapalo se sa maglom i kao pocepana vunena vreća razvlačilo se ulicom kroz svetla škiljavih sijalica u mrtvilo skamenjenih senki. Iako sam se uverio da se moj pratilac nije vratio, ostao sam tako sakriven i nepomičan više od jednog sata. Razmišljao

sam: možda i on ovako sakriven čeka da se pojavim i da me ščepa za vrat. Uostalom, nisam ni sam znao gde ću i šta ću.

Konačno, odlučih da krenem; pređoh preko ulice i nađoh se ispred kafane "Kolarac". Zamagljena stakla na vratima bila su znak da je unutra toplo i da je puno gostiju. Uđoh. Zapahnuo me je topao vazduh i miris duvanskog dima i kuvane rakije. Iz separea, iz donjeg dela restorana, sa jednog stola čuo se bučni žagor studenata pozorišne akademije koji su ovde bili stalni posetioci i tu sedeli, možda, još od podne.

- Votku! - rekoh konobarici iza šanka, koja gotovo istog trenutka stavi čašicu ispred mene; ispih je naiskap stojeći i pokušavajući da pronađem svoj lik u zamagljenom ogledalu izza šanka.

Izađoh na ulicu i, ne znajući kuda ću, kretoh prema Kalemegdanu. Činilo mi se kao da sam potpuno sam na ulici i u celom gradu, malo je bilo prolaznika i šetača, čuo se samo još poneki veseo uzvik i smeh iz daljine, a zatim bi se sve izgubilo i utonulo u gusto testo mraka, sitnih kišnih kapljica i magle.

Požurih, ni sam ne znajući zašto baš tamo, prema Kalemegdanu, osećajući se kao begunac za kojim je potera, krijući se od retkih prolaznika čija su lica, za tren izložena mlečnoj svetlosti izloga i reklama, ličila na voštane mumificirane maske. Stigoh na Kalemegdan i skrenuh stazom levo, ka terasi, prema obali Save. Retki parovi na zasenčenim klupama, ispod krošnji razgolićenih grana drveća, zauzeti sobom, nisu obraćali pažnju na

mene. Zaustavio sam se i naslonio na zidanu ogradu osećajući se kao da više nikoga i ništa nema izvan mene, kao da sam u nekom drugom svetu, bestelesan i bezimen, pocepan na bezbroj čestica i raspršenih kapljica, kao da sam i sam izmaglica, senka, noć. Po Dostojevskom, znao sam da je iščekivanje uvek teže i mučnije od događaja koji će uslediti!

- Noćas će doći po mene! - začuh glasnu misao u svojoj svesti, ne znajući da li su to samo moje misli ili reči koje sam stvarno izgovarao i čuo.

Mučilo me je samo da li će me uhapsiti zbog demonstracija ili zbog letaka koje smo ja i moji drugovi bacali u Kragujevcu. Za demonstracije se dobijalo po mesec dana, koliko su osuđeni neki moji drugovi koji su već prethodno uhapšeni, a za bacanje letaka i tajno udruživanje može se dobiti višegodišnja robija!

Od te pomisli prođoše me ledeni žmarci do kostiju.

Nazirao sam dole ispred sebe u tišini obalu i pristanište, levo most, a desno ušće Save u Dunav, a preko Save svetleću traku svetiljki, čija zamagljena svetlost razdvaja noć na levu i desnu stranu, granajući se zatim u daljini u dva kraka i ulivajući se u svetla Studentskog grada, Novog Beograda i Zemuna. Trepereći kao na izdisaju, ali opstajući u životu, svetla su se uporno borila sa mlečnom masom magle i noći. Nisam imao osećaj vremena i prostora, zurio sam kao kroz probušenu rupu na slikarskom platnu, osećao sam se kao da se sve to nije događalo sada, već nekada davno, ili će se,

možda, tek dogoditi. Treperila je u meni jedna misao, između čula i svesti, kao svetiljke koje se guše i gase, ali ipak opstaju:

- Noćas će, sigurno, doći po mene!

Rezonovao sam prosto: da su hteli da me uhapse zbog demonstracija, ne bi čekali ovoliko dugo i već bih bio u zatvoru, ali, očigledno, prate me i čekaju da otkriju nešto više od onoga šta znaju!

Sa tim mislima nestajao sam nekuda, ne znajući kuda, potanjao na glibavo dno reke i osećao bljutavi ukus mulja u ustima i ždrelu, gađenje u želucu, brujanje u ušima i šum kotrljajućih talasa preko mene; trgoh se i prenuh kao iz sna.

Shvatih da stojim na samoj obali Save. Nagnut nad rekom i zagledan u mračnu površinu vode, kao u crnom ogledalu, ugledah svoj lik koji, valjajući se i njišući sa talasima reke, plovi nizvodno. Ta slika me otrezni. Ustuknuh jedan korak, zatim još jedan...

Odlepih se od obale i krenuh ulicom, uzvodno, prema mostu i autobuskoj stanici. Nisam znao kuda ću i šta ću dalje. Znao sam samo da sam bio na korak do skoka u reku i, tek sada, osetih strah od samog sebe, od nepromišljenih koraka. Znao sam da je to bio strah od zloglasnog Golog otoka o kome sam slušao priče koje su se šaputale u narodu, ali i od onih koji su tamo već bili i o tome govorili.

Stigoh do autobuske stanice. U tom trenutku u meni se nešto prelomilo, osetih se slobodno i sigurno, kao da

strah od hapšenja nije ni postojao i uđoh odlučno u autobus za Studentskn grad.

- Malo je falilo da sad plutam po Savi - čuh svoj glas i shvatih da to sam sebi govorim.
- Meni nešto kažete, kolega? - zapita me mlada studentkinja, sedajući do mene.
- Ne, preslišavam se, noćas imam kolokvijum!
- Noćas?!
- Da, noćas! Profesori me, možda, već čekaju.

Gledala me je sa čuđenjem, širom otvorenih bademastih očiju, misleći da sam pijan, ili sam od onih što govore sami sa sobom, podilkanili od preteranog učenja. Taj pogled raširenih zenica, iz koga su izbijali istovremeno strah i sažaljenje, poneh sa sobom i po izlasku iz autobusa, odlazeći u svoju studentsku sobu.

Goli otok

2. HAPŠENJE

Još nije bila ponoć kada sam stigao u Studentski grad i ušao u svoju sobu. Začudilo me je što još uvek nisu stigla moja dva "cimera", jer su skoro uvek u to vreme već bili u krevetu. Ugasio sam svetlo, legao i odmah zaspao, kao da sam želeo da pobegnem u san, iako sam znao da se od hapšenja tako ne može pobeći.

Ubrzo, prenuo me je bljesak upaljene sijalice sa plafona, uz prasak prekidača koji je kao eksplozija odjeknuo u mojoj glavi. Otvorih oči i iznad sebe ugledah čoveka sa žutobraon mantilom iznad kolena, oslonjenog jednom nogom o moj krevet, kao da će me opkoračiti.

- Dobro veče - procedi kroz zube gotovo šapatom, tvrdim metalnim glasom i, unoseći mi se u lice iznad jastuka, dreknu:
- Ustaj!

Ustajao sam usporenim pokretima, kao da sam još uvek u snu. Znači - to je hapšenje, prostrujala je kroz moju svest ova misao, noseći čudno osećanje olakšanja što se, konačno, i to dogodilo, što se jednom i moralo dogoditi. Pogledah oko sebe i tek tada videh još trojicu koji su stajali u sobi. Ustajući, okrenuo sam se oko sebe za pun krug, ne shvatajući ni sam svrhu ovog svog besmislenog i mahinalnog pokreta, a verovatno su se i oni pitali šta ja to radim i šta to treba da znači.

Sve je završeno brzo, rutinski, uz kratke naloge "glavnog" koje je izdavao svojim pomoćnicima i meni, šta treba da se uradi: pretres, oblačenje, pakovanje stvari, polazak.

- Pokupi sve svoje stvari, ideš na daleki put, na duže vreme - reče "glavni", izazvavši prigušen smeh kod ostale trojice. Mene je opsedala banalna i glupava misao da ovi ne postupaju baš po zakonu, onako kako se to može videti u filmovima ili pročitati u knjigama, uz ustaljenu frazu: uhapšen si zato i zato, prava su ti takva i takva! Možda su to i rekli, ali ja to usled uzbuđenja nisam čuo. Onda pomislih: dobro je da ovi ne tuku baš odmah, kao što su mi mnogi pričali da su čuli od drugih, ili koji su i sami doživeli batine prilikom hapšenja.

Sišli smo sa trećeg sprata F-krila drugog bloka, ćutke, kao da se iskradamo, ne želeći da poremetimo san usnulih studenata-stanara. Na portirnici moji pratioci mahnuše rukama bunovnom portiru i on im otpozdravi klimanjem glave. U dnu portirnice zapazih moja dva cimera i tada shvatih da su tu bili noćas zadržani da bi sačekali dok se moje hapšenje završi.

Na samom izlazu iz zgrade čekala nas je masivna crna limuzina ruske proizvodnje, sa ugašenim svetlima, ali sa upaljenim motorom. Vozač se nije ni pomerio sa svog sedišta i, ne obraćajući pažnju na nas, čim smo ušli, upalio je svetla farova, pripremajući se da krene. Mene postaviše na zadnje sedište između dvojice pratilaca, a "glavni" sede napred na suvozačko mesto. Na njegov znak kretosmo. Naravno, znao sam da nas put sigurno vodi u zatvor, ali još uvek nisam znao u koji: u Beograd, Kragujevac, ili neki treći?

Čovek u žutobraon mantilu ostao je na stepeništu izlaza iz F-krila, mahnuvši nekoliko puta rukom koju je izvadio iz džepa, a moji pratioci mu otpozdraviše iz automobila, takođe mahanjem, ne okrećući glave. Mahinalno odmahnuh i ja zajedno sa njima, na šta me oni sa čuđenjem pogledaše, pitajući se, valjda, da li se to ja sprdam sa njima, ili nisam sasvim čist.

Beogradske ulice bile su puste i sumorne, činilo mi se, kao u filmu strave i užasa. Uličnе svetiljke su u nepravilnom ritmu osvetljavale unutrašnjost kola i naša lica, čas sa jedne, čas sa druge strane. Tako osvetljavana na tren, lica mojih saputnika delovala su sablasno, nakazno, kao mumije. Svi su ćutali, sa svojim odlutalim mislima, ko zna gde i sa kojim brigama. Meni se sve to činilo kao da sanjam, kao da to nisam ja tu, već neko drugi u ovom filmu koji se noćas odvija.

U jednom momentu pade mi na pamet da u "Kolarcu" nisam platio votku i, zaboravljajući gde sam, utuvih da to obavezno učinim sutra!

Beograd je polako ostajao iza nas, nestajala su svetla utopljena u mračno sivilo jesenje magle i noći; zaobišli smo Avalu i prošli Trešnju, a zatim se spustili prema Ripnju, usamljeni na pustom drumu; još od izlaska iz Beograda nikoga nismo sreli, ni jedno jedino vozilo, ni jednu utvaru.

Sada je bilo očigledno da idemo put Kragujevca, odnosno, da sam uhapšen za rasturanje letaka u Kragujevcu, a ne zbog demonstracija u Beogradu.

Zažmurio sam i, zabacivši glavu na naslon sedišta, pokušao da pronađem i povežem neke misli, ali se nijedna nije se primala, gasila se u samom začetku, nestajala i ostavljala prazninu iza sebe. Registrovao sam povremeno prolaske kroz naseljena mesta pokraj druma kojim smo išli, osvetljavani svetiljkama sa seoskih bandera i izloga prodavnica usnulih sela i varošica. Prošli smo Mladenovac i Topolu, približavali smo se Kragujevcu i, kao da smo dobijali ubrzanje, brzo smo ostavili Božurnju, Svetinju, Čumić, a onda svetla Kragujevca, dok smo se spuštali od Desimirovca ka Petrovcu, uzburkaše u meni nemir susreta sa gradom moje mladosti.

Bilo je oko tri sata posle ponoći kada smo ušli u grad i ušunjali se njegovim mokrim ulicama do samog centra, gde smo se zaustavili ispred ulazne kapije zatvora, između Suda i veterinarske stanice.

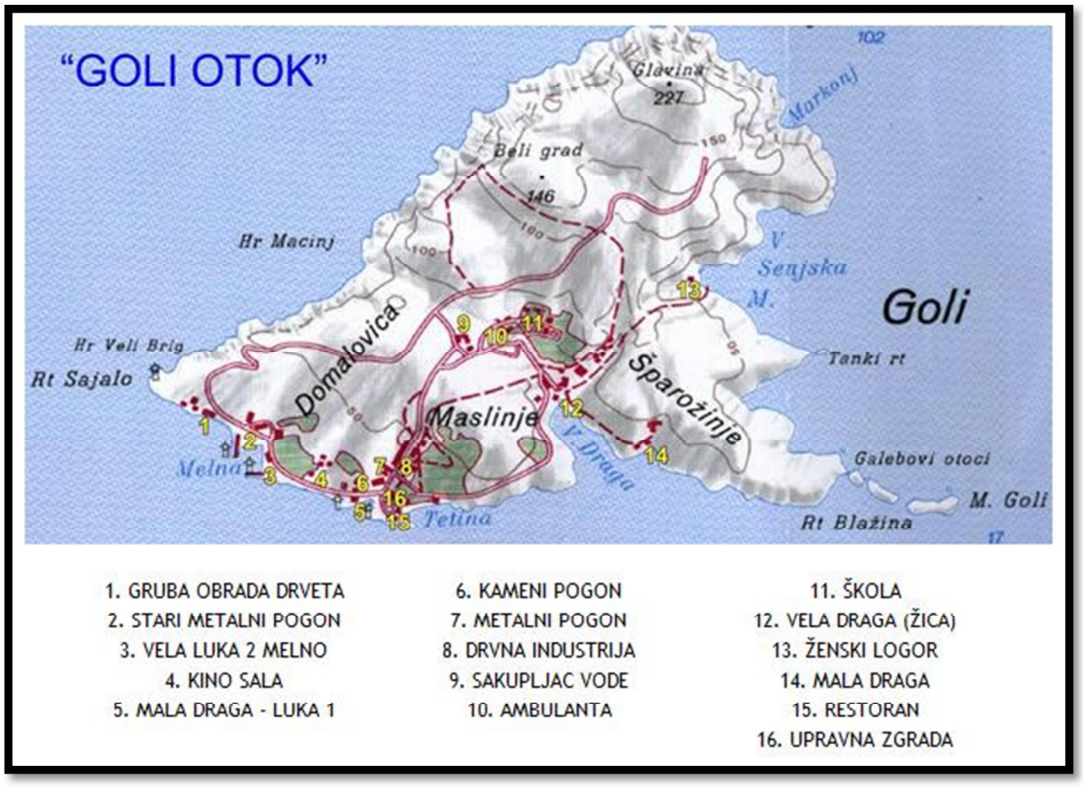

3. ZATVOR – PRVA NOĆ

Visoki zidovi oko zatvorske zgrade bili su osvetljeni snažnim svetiljkama koje su kao reflektori obasjavale obruč zidane zatvorske ograde i samu zgradu zatvora. Izašli smo iz kola i posle nekoliko trenutaka, pošto je jedan od pratilaca pritisnuo taster zvona na kapiji, pojavio se uniformisan zatvorski stražar i, zakopčavajući dugmad na svojoj bluzi, glasno i bunovno zevao, mrmljajući nešto, kao da je govorio nekim nerazumljivim jezikom. Ušli smo u dvorište i samo desetak metara dalje našli se na ulazu u zatvorsku zgradu, a zatim odmah desno u prijemnoj kancelariji dežurnog komandira zatvora. Procedura primopredaje uhapšenika, tj. mene, bila je rutinska, kako to, inače, propisuju precizna pravila službe, već davno uvežbana bezbrojnim ponavljanjem; tekla je bez reči, užurbano, kao da su svi želeli da se sve to što pre okonča i da svako ode na svoju stranu: moji pratioci da se što pre ratosiljaju mene, stražari da me što pre smeste u ćeliju i nastave sa dremanjem, a i ja sam želeo da se što pre smestim u svoj novi stan. Nada mnom je obavljen pretres "do gole kože", izvršen pregled knjiga, veša i svih stvari koje su se nalazile u mom studentskom koferu; oduzet mi je kaiš sa pantalona i pertle sa cipela da se ne bih obesio, časovnik, da ne znam koliko je sati, a drugih vrednih predmeta nisam imao. Na kraju dobih revers i potpis dežurnog komandira zatvora, a zatim je potpisao neku vrstu reversa mojim sprovodnicima o primopredaji zatvorenika kao neke stvari. Oni, čim dobiše potvrdu, uz

kratko "zdravo" upućeno dežurnom komandiru i njegovom pomoćniku, požuriše ka izlazu, ostavljajući iza sebe škripu zarđalih metalnih ulaznih vrata. Pomislih, oduvek sam tako zamišljao zatvor, sa škripom metala i zveketom ključeva u rukama stražara, kao što je to prikazano na filmu i opisano u romanu.

Pošto je pomoćnik komandira za njima zaključao zatvorsku kapiju i ulazna vrata, poveo me je niz dugačak hodnik u prizemlju, a zatim smo se spustili do jedne od podrumskih ćelija.

Provirivši kroz "špijunku", mali otvor na vratima u visini očiju, otključao je, zatim, uz zveket gomile svojih ključeva na vezi, isto tako metalna vrata i, uguravši me unutra, dobaci zatvoreniku koji je, iznenađen ovom neočekivanom posetom između ponoći i jutra, poskočio sa slamarice iz jednog ugla:

- Evo ti drugara, studenta iz Beograda.

Po odlasku pomoćnika komandira na visokom plafonu zatvorske ćelije ostalo je upaljeno svetlo.

Na betonskom podu bila je zgužvana prljava slamarica, sa tragovima nekadašnje slame. Pogledah u pravcu jednog ugla u kome se nalazio neki čudan predmet koji je privukao moju pažnju, kao jedini "komad nameštaja" u ćeliji. Bila je to drvena posuda sa metalnim obručima i poklopcem, kao neka omanja kačica.

- To je "kibla" i služi za pišanje, a kad zatreba i za nuždu. Izvoli! - objasni mi moj "cimer", postavljajući se

kao pravi domaći, nudeći me da odmah iskoristim funkciju ove naprave.

Ostao sam i dalje da stojim neodlučno na sred prostorije.

- Daj, kolega, ništa se ne ustručavaj, ponašaj se kao kod svoje kuće - pokušavao je "cimer" da me raskravi - daj da zapalimo po jednu cigaru, nisam povukao dim već dva dana!

- prenuše me njegove reči koje su zazvučale ležerno, kao da se već dugo znamo i kao da smo i do sada delili cigarete u studentskoj sobi. Poslužio sam ga cigaretom, izvadivši celu paklicu "Drine" iz džepa.

- Eno tvoje slamarice, tamo - pokazao mi je rukom na onu pocepanu i prljavu gomilicu pored zida u drugom uglu ćelije, koju on nogom razvuče po betonu i iz koje zapahnu vonj vlage i memle. Ponovo sede na svoje mesto i, uvlačeći dimove duboko u sebe, izbacivao je guste kolutove kao oblake i vezivao ih kao karike u lancu, demonstrirajući ovu mađioničarsku veštinu, ne skrivajući strasno pušačko zadovoljstvo i uživanje kao da je u ekstazi. U međuvremenu je između vrhova prstiju okretao cigaretu, kao da je miluje, koja je na momenat nestajala između prstiju, a zatim se opet pojavljivala, kao po onom cirkuskom "hokus- pokus", "sad je vidiš, sad ne vidiš".

- Bogami, "Drina" je i dalje najbolja cigareta na svetu, a pušio sam ih svakojakih, i svetskih i belosvetskih.

Nije pokazivao ni najmanje znake pospanosti, niti nameru da ponovo legne, očigledno, bio je ispavan,

željan društva, razgovora, a najviše pušenja. Ispunjen ovim iznenadnim preokretom koji se noćas dogodio u njegovoj ćeliji, posle usamljenosti koja ga je, očigledno, ubijala, nije propuštao priliku, niti gubio vreme, da to na najbolji način nadoknadi.

Ja sam još uvek stajao nasred ćelije.

- Sedi, student, sedi, evo ti slamarice, duga je noć, daleko je do jutarnje šetnje.

Poslušah ga i mehanički se spustih na tle. Posmatrao sam ga "prazno", prolazio je kroz mene kao nestvaran, ne zadržavajući se u mojoj svesti. Samo je govorio i pušio, bilo je to sve što sam opažao i što je ostajalo od njega u tim trenucima.

- A kako je u Beogradu? - prenu me svojim pitanjem, a zatim, i ne čekajući odgovor, nastavi svoj monolog - Beograd je najlepši grad na svetu, eh, Beograd, Beograd, da mi je ...

Nisam ga dalje slušao, ali ga sada pažljivije osmotrih, dok se premeštao sa jednog kraja slamarice na drugi. Bio je to čovek tridesetih godina, srednjeg rasta i snažne konstitucije. Stajao je na slamarici, bez cipela, obučen u letnje konfekcijsko svetlo grao odelo, sa kravatom oko vrata, gologlav, sa kratko podšišanom kosom. Visoki zalisci otkrivali su glatko zategnuto čelo, bez ijedne bore, što ga je činilo produhovljenim, ali i mlađim. Smeđo-plave oči povremenim bleštavim sjajem otkrivale su njegov živahni temperament i veselu prirodu, ali i snažnu samosvest i volju.

Uključivao sam se povremeno u njegovu priču, a zatim opet ispadao.

- A, Beč, Beč, da mi je samo da ga vidim još jednom, pa da umrem!... A, evo, već treći put pokušavam "preko bare", a oni me hvataju... an blaue šene Donau... Štraus, Bečka šuma i bečki valcer, to su moje ljubavi...

Ustao je sa svoje slamarice, zapevao i zaigrao u ritmu bečkog valcera, mašući rukama kao da diriguje.

- Krajem '44. pobegnem iz Nemačke sa prisilnog rada i u Beču me uhvate Nemci... Tu me oslobode Rusi '45. i angažuju u NKVD...

Meni se u glavi mutilo od svega što mi se od sinoć događalo; zbog umora i neispavanosti slušao sam i hvatao samo fragmente priče mog sobnog kolege i povremeno zapadao u neko stanje polusna, a zatim se trzao i vraćao natrag u javu.

- Eh, te Švabice, kakve hoćeš i koliko ti duša hoće, svakojake, žute, bele i pegave, sisate... muževi na Istočnom frontu, nisu se ni vraćali, a ko se vrati, nije mu bilo do toga, jurili smo ih po "bečkoj šumi"...
- A, što sam se napušio američkih cigara, to je bilo pravo uživanje, dim u raznim mirisima i raznim bojama, plavi, beli, crveni, žuti... na tone, svakojake, slatke, gorke, mentol, dugačke, debele i tanke... E, moj student... Tako je to, moj student, to je bio život...

Tu je kod mene nastao "prekid filma" i više ga nisam pratio, utonuvši u neke svoje misli.

Već je počelo da se razdanjuje, u zatvorsku ćeliju prodiralo je svetlo kroz uski otvor između prozora i kapka, razbijajući oblake dima iznad naših glava, a on je pričao i dalje; slušao sam ga samo jednim krajičkom svesti dok je govorio, kao da smo zaseli u nekom bifeu iz koga su otišli i poslednji gosti, a kelner se povukao nekuda iza šanka i zadremao.

Eto, tako je pričao u zatvorskoj ćeliji M. G., poznati kragujevački boem i avanturista međunarodnog ranga i kalibra.

Prenuo sam se kada začuh zveket ključeva u vratima ćelije i kada stražar uzviknu:

- Šetnja!

M. G. skoči sa slamarice, skočih i ja za njim, zatim on priđe do "kible" i uhvati je sa jedne strane za dršku u vidu ušica, priđoh i ja za njim i uhvatih za drugu ušicu i ponesosmo je napolje na pranje. Posle "šetnje" i umivanja u zatvorskom dvorištu, vratismo se u svoju ćeliju, izbacismo slamarice u hodnik i dobismo kafu-ciguru i parče hleba za doručak.

Bilo je to 11. novembra 1954. godine i moje prvo jutro u zatvoru, uz prvu jutarnju kafu.

4. ISTRAGA

Odmah, tog prvog jutra, započeta je istraga u jednoj od zatvorskih prostorija na spratu. Istragu je vodio čuveni kragujevački "Udbaš", poznat u gradu, ako ni po čemu drugom, ono po kožnom kaputu i kačketu, od kojih se nije razdvajao. U prostoriji više nego skroman nameštaj: rolo orman, stare i pohabane stolice, u uglu stojeći čiviluk na kome je, naravno, visio taj nerazdvojni i nezaobilazni udbaški kožni kaput i kačket; ispred okovanog prozora sa metalnom rešetkom, sto sa isflekanom i izmazanom tablom, a za stolom sedi riđokos i pegavi islednik, upadljivog i istaknutog nosa, koji me fiksira netremice dok me stražar uvodi u prostoriju i privodi do stolice naspram druge strane stola. Na podu običan patos, bez tepiha. Na stolu, ispred islednika, veliki pištolj. Naspram islednikovog stola, u "G", meni s leve strane, sto zapisničara sa velikom dvospratnom trofejnom "Oliveti" pisaćom mašinom, a iza nje uglađeni zapisničar sa dugom i pravom, zalizanom i zamašćenom, gustom Crnom kosom, u blistavom sakou i sa šarenom kravatom na beloj uštirkanoj košulji. Pokazalo se da nije baš vičan kucač, a nije ni izgledalo da mu je daktilografija pravo zanimanje. Od njegovih udaraca po tipkama slova odjekivala je cela prostorija, a verovatno se lupnjava mogla čuti i u hodniku na celom spratu.

Uzimanjem i upisivanjem generalija započela je istraga. Islednik mi je odmah predočio da su prethodnog dana uhapšena i ostala trojica, pripadnici grupe, Janez, Milan i Radenko i da su priznali da su rasturali letke u maju

mesecu i u noći pred 21. oktobar po kragujevačkim ulicama, u Spomen-parku streljanih rodoljuba i na groblju i spomeniku poginulim crvenoarmejcima oktobra 1944. godine u borbama za oslobođenje Kragujevca, te da meni ostaje samo da potvrdim njihova priznanja, ali i da kažem i sve ostalo što oni nisu rekli. Naravno, naglašavao je, da će mi to olakšati u mnogome položaj u zatvoru i ublažiti presudu koja za ovakva dela, udruživanja protiv naroda i države, može da bude i smrtna kazna.

Naravno, islednik nije bio zadovoljan time što sam ja samo potvrdio ono što su moji drugovi već rekli: tačno je, bacali smo letke ulicama grada, u Spomen-parku i na groblju poginulim crvenoarmejcima. Tražio je još nešto više, gonjen policijskim instinktom tragača, verujući da iza svega mora da se krije još nešto više i još nešto drugo. Posebno, nemajući ništa opipljivo, ali sumnjajući da su u grupi bili još neki drugi članovi, ili su bar znali za naše delovanje, razgovore i namere, pokušavao je da dođe do njihovih imena; želeo je da se probije do tih imena i da ih izvuče kao otvaračem za konzerve, pokušavajući prvo obećanjem, pa onda pretnjom, pa ponovo od početka. Zatim bi dolazio i drugi islednik i smenjivao prvog. Bilo je to plansko mrcvarenje i iscrpljivanje, često sa besmislenim pitanjima, kao pipanje u mraku, igrajući na kartu vremena, ali me nisu tukli niti mi direktno pretili batinama, sem što su se povremeno igrali pištoljem, okrećući ga u rukama i kotrljajući po stolu. Dozvoljavali su

mi da pušim, ponekad me nudili i svojim cigaretama, koristeći to kao gest dobre volje i opuštanja.

Za vreme saslušanja u prisustvu islednika daktilograf nije progovarao ni jednu reč, ali, povremeno, kada bi islednici odlazili na nekoliko minuta i ostavljali nas same, on bi mi uputio po koju reč ili pitanje, nevezano sa istragom, kao: kako je u Beogradu, kako studije.

Islednicima sam neprekidno ponavljao isto i moj iskaz se svodio na tvrdnju da smo nas četvorica povremeno, poslednjih godina, u spontanim razgovorima sa raznim temama iz oblasti sporta, književnosti i kulture, ponekad i politike, imali dosta zajedničkih stavova i shvatanja, osuđivali smo vlast da je izneverila osnovne narodne i radničke ideale o ravnopravnosti svih ljudi i o boljem životu. Često smo diskutovali o ruskoj književnosti koju smo najviše čitali i voleli, kao što smo voleli i ruski narod, koji je slovenski i pravoslavni. Tako smo spontano došli do ideje da bacanjem letaka iskažemo naša osećanja o ruskom narodu i neslaganje prema našoj politici. Na insistiranje sa kim smo sve još vodili takve razgovore, odgovarao sam uvek odrečno, iako je bilo logično i jasno islednicima da su takvi razgovori vođeni i sa mnogim drugim, školskim drugovima i kolegama na fakultetu. Bio sam siguran da niko od njih neće priznati ništa jer, ako ništa drugo, na taj način će pre svega zaštititi sebe. Među onima sa kojima sam ja vodio razgovore i koji su bili simpatizeri ruske književnosti i umetnosti, ali nisu znali za postojanje grupe i za bacanje

letaka, bili su: T. J., kasnije poznat glumac i reditelj; Z. B., najbolja učenica u generaciji kragujevačke gimnazije i kasnije poznat psiholog; M. P., omladinski funkcioner i kasnije poznat sudija; B. V., novinar. Kasnije sam saznao da su mnogi od njih, kao i mnogi drugi, privođeni na saslušanja, ali niko nije ništa priznavao.

Islednik je, da bi dokazao da se radilo o organizovanoj neprijateljskoj grupi koja je imala svoju organizacionu strukturu, pronašao među nekim spisima i zabeleškama tekst, prepisan iz nekog romana, i proglasio ga zakletvom, a jednu skraćenicu od prvih slova parole proglasio imenom tajne organizacije.

Da bi dokazao da je organizacija imala i teroristički karakter, sa planom za izvođenje sabotaža i oružanih akcija, koristio je i takve banalnosti kao što je slučaj kada smo jednom prilikom u Radenkovoj kući razgledali pištolj njegovog oca koji je stajao u ormanu, zajedno sa njegovom službenom uniformom. Odgovorio sam mu da je to bila naša obična znatiželja, jer do tada tako nešto nismo držali u rukama i nikakvog dogovora nije bilo o njegovoj upotrebi.

A onda, u sklopu ovog "dokaznog" postupka, islednik me značajno zapita:

- A znaš li ti da pucaš?
- Znam.
- A kako znaš?
- Naučio sam na gađanjima u okviru predvojničke obuke.

- I, još gde?
- U streljačkoj družini "Čika Mata".
- U streljačkoj družini "Čika Mata"! E, to sam hteo da čujem. Kako to da ste sva četvorica bili članovi ove družine?
- Slučajno.
- Slučaj ne postoji!

Na kraju islednik je upotrebio još jedan, poslednji adut ili blef, da bi me podstakao i prisilio da ispričam sve veze koje sam imao i sve razgovore koje sam vodio sa svojim drugovima i poznanicima.

- Nije ti baš mnogo pametno što nećeš da ispričaš sve o svima, jer oni će sami da nam ispričaju, ili ćemo ih mi pronaći i prisiliti. Pa, šta ti misliš, kako smo vas otkrili i pohvatali da nam neko vaš nije došapnuo. Otkucao vas je vaš čovek! Mi smo samo čekali, imali samo letke u maju i ove sada u oktobru, pisane, očigledno, đačkim slovima. Naravno, hiljade su đaka u Kragujevcu, trebalo je pronaći iglu u plastu sena! Ali, došla je ptičica i propevala. Treba da znaš i to da su pored vas četvorice, ovde u zatvoru još neki vaši pajtaši.

Već tada, od tog momenta, počeo sam da razmišljam ko bi to mogao da bude taj što je "propevao", ako je to tačno, a delovalo mi je dosta logično. Pitao sam se kako su oni od desetinu hiljada đaka-srednješkolaca u Kragujevcu pronašli baš nas.

Kasnije, kada smo međusobno mogli da se srećemo i razgovaramo za vreme šetnje u dvorištu zatvora, čekajući izvršnu presudu posle suđenja, sklopili smo mozaik i na osnovu svega sa sigurnošću zaključili ko bi mogao da bude ta“ptičica”.

Posle dvadesetak dana istrage nije otkriveno ništa novo, ostalo se na početku i istraga je tako i završena krajem novembra; sve je bilo spremno za dalji postupak i suđenje.

Dalja procedura bila je rutinska: istražni sudija, pa javni tužilac, koji je sročio optužnicu u decembru, a sud je zakazao glavni pretres za 20. januar 1955. godine.

Odbio sam da angažujem branioca, tako da mi je sud odredio branioca po službenoj dužnosti, poznatog kragujevačkog advokata Danila Dimitrijevića Špacera. U to vreme uloga branioca “narodnog i državnog neprijatelja” nije bila baš zahvalna i popularna, jer su mnogi “zaštitnici države” i “patriote” identifikovali branioca sa optuženim koga zastupa. Takođe i sami advokati i branioci nisu imali dovoljnu slobodu da otvoreno i bez uvijanja u oblandu zastupaju svoje branjenike, sputani brojnim ograničenjima, a kamoli još da kažu da su njihovi branjenici u pravu! Svakako, zaglavili bi zatvor! Kako može, na primer, da zazvuči u sudnici apel branioca da optuženi nije kriv i da ga treba osloboditi, a svi, i tužilac, pa i sudije, tvrde da je kriv!

Moj branilac, Špacer, posetio me je u zatvoru dva puta, da bismo se dogovorili o odbrani. Delovao je

gospodstveno, ostavljao je takav utisak i po odevanju, i po ponašanju, i po manirima. Ličio je na čoveka od autoriteta, koji uliva poštovanje i samom svojom pojavom, a to se i potvrdilo u toku našeg razgovora. Brzo i lako smo se razumeli i dogovorili, sasvim je shvatio koje su moje namere i želje na čemu da se zasniva moja odbrana: da me ni u kom slučaju ne proglašava "zabludelim sinom" koji moli za milost i koji se kaje, priznajući da je kriv, koji nije znao šta radi i nije bio svestan svog dela; da ni u najmanjoj meri ne svaljuje krivicu sa mene na ostale iz grupe, da bi umanjivao moju uvećavajući njihovu; da pokuša i insistira na prekvalifikaciji dela iz člana 117 KZ, udruživanja u cilju neprijateljskog delovanja, u član 118 KZ, neprijateljska propaganda.

Rastali smo se posle desetak minuta kao dobri znanci, bar u ovoj oblasti zbog koje smo se ovde sreli; on je dobro shvatio šta ja želim, a ja sam ga dobro pročitao, dok me je pažljivo slušao, da od naše strategije nema ništa, preuzimali mi ili prebacivali krivicu, prekvalifikovali krivično delo u ovaj ili onaj član, presuda će biti onakva kakva je već određena.

- Ipak, vredi pokušati! - reče advokat na rastanku, očigledno pročitavši me bolje, nego ja njega.

5. SUĐENJE

Na dan suđenja, rano ujutru, čitav sat pre početka glavnog pretresa, u zgradi i hodnicima ispred velike sale Okružnog suda počeli su da se sakupljaju gimnazijalci, učenici i učenice, koji su želeli da prisustvuju suđenju. Stražari su nas jedva proveli kroz tu gužvu u hodnicima Suda i uveli u sudnicu. Dok smo prolazili, mnogi su želeli da nas dodirnu, da dohvate za ruku ili za rame, u znak pozdrava. Bila su to vesela i nasmejana mladalačka lica, glasno se dovikujući, pobegla sa časova iz gimnazije i drugih škola, kao da su se okupila na prepodnevni matine. Usled toga "sudijska trema" nas je odmah prošla, njihovo raspoloženje se prenelo i na nas, osećali smo se kao da idemo na đačku priredbu. Uđosmo u sudnicu nasmejani i raspoloženi. Velika sala bila je ispunjena do poslednjeg mesta, a još više đaka, koji nisu mogli da uđu unutra, ostalo je u hodnicima Suda ili su se skupljali u grupicama ispred njega, iščekujući šta će se sve događati i kakva će biti presuda.

Predsednik Okružnog suda, Minaković, određen je i za predsednika Veća petorice. Sve je teklo po programu, pročitana je optužnica, optužujući nas za "neprijateljsko udruživanje" prema članu 117 KZ. Minaković je za vreme čitanja optužnice, a i kasnije tokom pretresa, želeo da što više prisutnu omladinu, kao i nas, impresionira i zaplaši svojim strogim glasom i smrtno namrgođenim licem, ponavljajući često, kad god bi se u sali začuo žagor, zahtev da se prisutni uozbilje i primire, naglašavajući da se ovde sudi za najteže krivično delo neprijateljske

propagande i udruživanja, za koje se može izreći i smrtna kazna! U osnovi strategije suđenja predsednika Suda i Sudskog veća bila je njegova namera da nas plaši, čak i sve one koji su se nalazili u sudskoj sali i u tom smislu činio je sve moguće, samo što nije vikao: bau-bau! Hteo je da nas plaši kao "malu decu", a da nas strelja kao zrele ljude i okorele kriminalce!

Posle čitanja optužnice, na pitanje da li se osećamo krivim, odgovorili smo, svako posebno, "ne", kao i na pitanje da li se kajemo, takođe smo rekli "ne", jer drugačije i nismo mogli da odgovorimo pred ovoliko gimnazijalaca i ostalih ljudi u sudnici, iako bih više voleo da sam sa njima, s one strane optuženičke klupe. Intimno razmišljajući, da sam znao da ću biti uhvaćen i optužen, možda i ne bih to radio što sam radio. Ali, šta je, tu je: dostojanstvo i čast morali su sada da se sačuvaju a, svakako, i da se pokaže prkos i inat, jer znali smo da nam se za sud isto hvata i ništa ne gubimo, ali bar dobijamo kod naših drugova i svih ostalih!

Za sve vreme predsednik se trudio da bude strog i značajan, stavljajući sebe u centar pažnje kao da je na pozornici u glavnoj ulozi, ali je time postizao suprotan efekat, delovao je groteskno, naročito u nekim situacijama, kao kada su izvođeni dokazi i teatralno pokazivao letke "odštampane" slovima od izrezanih đačkih gumica za brisanje, utapanih u mastilo. Tekst je najčešće glasio: "Dole klika Tito-Ranković" i "Slava palim

crvenoarmejcima". Bio je to opasan "štampani" propagandni materijal, krunski dokaz u rukama predsednika Veća, koji je za sve vreme suđenja više delovao kao tužilac, nego kao sudija. Pronađeno je desetak letaka, od oko šezdeset, koliko smo odštampali; svako od nas je uradio po deset-petnaest letaka sa sadržajem po sopstvenom izboru.

Bili smo optuženi za udruživanje protiv naroda i države i neprijateljsku propagandu, i za indoktriniranost informbirovskom ideologijom, a jedan od dokaza za to i za našu neprijateljsku delatnost, pored rasturanja letaka, bila je i ljubav prema ruskoj literaturi, umetnosti i filmu; a ta ljubav bila je zabranjena! To smo pokazivali na našim tajnim sastancima i u međusobnim razgovorima, ali ponekad i na javnim mestima, kao što je bio slučaj kada smo "kod krsta", ispred bioskopa "Kragujevac", na mestu gde je na zgradi Nemačke komande, sadašnje banke, mladi ilegalac Korčagin spalio mapu sa kukastim krstovima koji su označavali napredovanje nemačkih trupa u Rusiji, pevali rusku pesmu "Volga, Volga, mać rodnaja". Sudija-predsednik trudio se da deluje mrtvački ozbiljno i, pored neprekidnog zastrašivanja, upućivao nam je najteže reči pogrde kao što su: izdajnici, narodni neprijatelji, nezahvalnici, kriminalci i slične. No, ukoliko se više trudio da deluje što ozbiljnije, postizao je suprotan efekat smešno-tužnog paradera koji naspram sebe ima četvoricu golobradih mladića, tako opasne po vlast i državu, koje samo što nisu srušili. Branili smo se i navodili da smo, u stvari, mi i ovaj narod izdani od onih koji nas

sada optužuju, da su iznevereni ideali socijalizma i obećane socijalne ravnopravnosti, jednakosti, blagostanja i pravde, da narod živi u bedi i nemaštini, da je radnička klasa obespravljena i da je stvorena nova klasa "komunističke crvene buržoazije", a Janez je naveo primer svog ujaka, Raje Nedeljkovića, prvoborca, visokog partijskog i državnog rukovodioca, koji je prvih godina posle rata spavao na drvenoj klupi i pokrivao se kožnim kaputom, a sada spava u svili, u vili na Dedinju. Takođe, odgovarali smo da smo te pesme naučili od onih koji nas sada zbog toga tuže i sude. U školi i na radnim akcijama pevali smo ove pesme takoreći do juče, i zašto bi sada one bile "neprijateljske". Govorili su nam doskora o "Velikom Sovjetskom Savezu" i Rusiji, o zemlji "zore socijalizma", oslobodiocima i bratskom ruskom narodu, i drugačije nismo smeli da mislimo, učili su nas da pevamo "Kaćušu", "Tri tenkista, tri vesjola druga", "Sibir, Sibir, ruskaja zemlja", a sada govore sve suprotno! Mi nismo stigli tako lako i tako brzo da se prestrojimo. Ja sam pitao zašto kao dokazni materijal nije priložena i knjiga "Biografija Josifa Visarionoviča" koja mi je zaplenjena prilikom pretresa stana u Kragujevcu, a koju sam dobio na dar za odlično učenje i primerno vladanje. Pitao sam: gde je ta knjiga sada? Pitali smo na sudu: kada su nam govorili istinu, a kada ne, kada su lagali, pre ili sada? Ko je izdajnik i ko je koga izdao?

Pored svih predsednikovih napora da nas prisili da smerno i pognute glave saslušamo njegove moralne

pridike i priznamo krivicu, niko od nas se nije tome povinovao. Posebno je Janez, prvooptuženi i prvosaslušan, oštro napadao vlast zbog izneverenih revolucionarnih obećanja o blagodetima komunističkog društva, tvrdeći da ta ista komunistička elita, partijsko i državno rukovodstvo sada žive u buržoaskim kućama i vilama, u luksuzu i izobilju!

Naši branioci, poznati kragujevački advokati, koji su nam dodeljeni po službenoj dužnosti, jer sami nismo želeli da angažujemo svoje branioce, smatrajući da nismo krivi, držali su se dogovora sa nama: da ne prebacuju krivicu sa jednog na drugog, braneći svog optuženog, kako bi umanjili krivicu i ublažili kaznu svom branjeniku na račun drugog, kao i da ne mole za milost, na račun dostojanstva ličnosti optuženog. Odbrana se zasnivala na pokušaju da se optužnica prekvalifikuje sa člana 117 KZ, "neprijateljskog udruživanja", u član 118 KZ, "neprijateljske propagande". Naravno, to im nije uspelo i osuđeni smo na sledeće kazne strogog zatvora: Janez na osam godina, Milan na pet, ja na četiri i Radenko na dve godine. Svima je uzeta u obzir kao olakšavajuća okolnost mladost, tek postignuta punoletnost, kao i da je jedan deo krivične delatnosti vršen u vreme naše maloletnosti. Meni i Radenku je uzeto u obzir da smo poslednji pristupili grupi i da nismo učestvovali u rasturanju letaka u maju mesecu '54. Tako smo mi otišli na robiju, a sudija-predsednik dobio državni orden visokog ranga, priznanje za životno delo, orden zasluge za narod.

6. ČEKAJUĆI TRANSPORT – ŠARENI SKUP ROBIJAŠA

Posle suđenja, čekajući izvršnu presudu, prebačen sam u grupnu sobu broj 10, u prizemlje zatvora, na samom ulazu u zatvor, odmah do komandirske sobe. U sobi je bilo dvadesetak zatvorenika, sa isto toliko drvenih kreveta na spratu, sa ne baš tvrdo nabijenim slamaricama. Sa mnom u sobi bio je i Milan, a Janez i Radenko su bili u drugoj sobi. Bilo je to vrlo šareno društvo robijaša.

Grupa poznatih kragujevačkih kockara, uhvaćenih na delu za vreme kockanja, što je bilo tada strogo zabranjeno, osuđena je od jedne do dve godine zatvora i sve vreme, od jutra do mraka, provodila je igrajući karte na duplo spojenom krevetu na spratu, naravno, za novac ili cigarete; od njih sam naučio kako se mešaju i dele karte, obeležavaju i prepoznaju pipanjem jagodicama na prstima, kako se zamenjuju i skrivaju, kako se u ajncu vadi pretposlednja karta i kako se u pokeru pakuje ful. D. R. D. mi je sa zanosom pričao o svom najnovijem projektu koji će realizovati odmah po izlasku iz zatvora, a sastojao se od magnetne table na stolu po kojoj se baca magnetna kockica barbuta, tako da on neprimetno uključuje i isključuje struju, odnosno aktivira i otpušta magnetno polje, u zavisnosti od toga ko baca kockicu.

U sobi je bilo i nekoliko bankarskih službenika, komercijalista i računovođa, osuđenih po desetak i više godina zatvora za privredni kriminal, falsifikovanja i utaje, koji su, u to vreme kao društveno veoma opasni, dobili kazne kao najteži razbojnici i ubice.

Četvoročlana razbojnička grupa, koja je opljačkala Miljkov manastir, bila je osuđena na po četiri-pet godina.

Nekoliko bivših četnika, odnosno njihovih simpatizera i aktivnih učesnika u ravnogorskom pokretu, kapetan Rajić, Jakovljević, osuđeni su na po pet-šest godina. Među njima posebno zadojen četništvom bio je Srba, višestruki begunac u Italiju, u Trst, često hvatan i osuđivan, čekao je i dalje svoj trenutak za okupljanje svih dražićevaca i ravnogoraca pod jednu zastavu; u tom cilju padalo mu je svašta na pamet, čak je i nama informbirovcima predlagao fantastične ideje, praktično nespojive, kao što je bio njegov predlog da se ujedine ravnogorci i informbirovci i vrate kralja Petra II na presto! Najviše vremena je provodio u pisanju svog romana prvenca o svojim bekstvima i emigrantskim uspomenama.

Poseban i jedinstven slučaj bio je Simić, seljak iz Šatornje, osuđen na dvadeset godina zbog ubistva koje je izvršio tako što se sa svojim seoskim rivalom, sa kojim je bio često u svađi, opkladio da onaj ko pobedi u rvanju, ima pravo da onog koga je oborio zakolje kasapskim nožem koji je stajao poboden u ocrtanom krugu na zemlji. Tu su bili i svedoci kao posmatrači ove gladijatorske borbe. Simić se pred sudom branio time što je na takvu opkladu pristao i njegov rival, i da bi i on to isto uradio da je pobedio, jer opklada je opklada!

Bili su tu u sobi i dvojica lažnih svedoka koji su svedočili u prilog svojih drugova, dajući im alibi, tvrdeći da oni nisu mogli da budu na mestu razbojništva, jer su bili sa njima.

U tako šarenom društvu bilo je puno događaja i situacija, i smešnih i tužnih. Sve ove grupice po zajedničkom "suđenju i delu" delovale su kao neki mali klanovi, četnici su napadali kockare, a kockari četnike, umešali bi se kriminalci i razbojnici kao poseban blok, dok je Simić delovao kao zasebna snaga: on je pozivao sve na dvoboj rvanjem, mnogi bi prihvatali i, naravno, bivali oboreni, ali bez onog završnog udarca. On je bio neka vrsta sobnog rvačkog trenera. Saša nas je podučavao kako se izvlači stoj na kibli, uvativši se rukama za drške kible i dižući noge u vis. Nas informbirovce četnici su provocirali pevajući nam pesmu "Ide Tito preko Romanije, a drug Staljin preko Germanije", dok smo im mi uzvraćali pesmom "Od Topole pa do Ravne gore, svud su straže generala Draže".

Jednoga dana Rom Dabula nam je priredio najveću zabavu, došavši u zatvorsku sobu sav zacrnjen kao odžačar, u odelu koje je bilo belo kada je otišao iz sobe, objašnjavajući da je imao ljubavni bliski susret na uglju. Bio je, u stvari, sa jednom grupom zatvorenika na radu u Sudu, pa dok je stražar, namerno ili slučajno, okrenuo glavu, uskočila je u podrum njegova draga, sa kojom je predhodno ugovorio randevu.

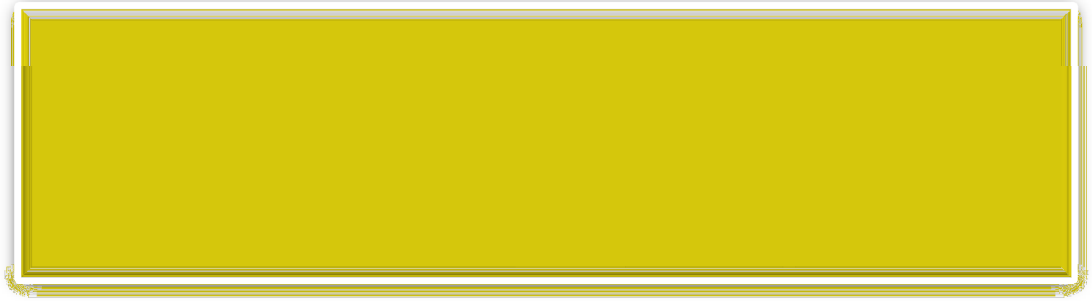

Iva R. nam je pričao o svojim poduhvatima zbog kojih je često dolazio u sukob sa zakonom, pa je često navraćao i u ovu ustanovu, sa kojom je bio na "ti"; jednom je uspeo da izbegne svaku odgovornost, iako se o njegovom delu prepričavalo u celom gradu: posle dugog odlaganja, premišljanja i izbegavanja, kad je došlo vreme da mora da odsluži svoj dug državi, vojni rok, trebalo je kao što je red, da priredi svečani ispraćaj, ali para za to nije imao. Rastužio se i rasplakao pred svojim vremešnim dedom, soluncem, govoreći mu da su svi njegovi drugovi koji su dobili poziv već kupili puške, samo on nije. Deda, naravno, to nije mogao da dozvoli i da ne bi pukla bruka, odreši svoju kesu sa uštođevinom i dade poveću svotu svom unuku da kupi vojnički karabin, a ne neku lovačku prelamaču!

Povremeno smo mogli da sretnemo i čujemo zatvorenike iz susednih soba. Među njima upoznao sam veterinara Milančeta i pravnika Džufića, koji su dopali zatvora pre našeg hapšenja, odmah po pojavljivanju letaka u gradu, kada je policija i UDB-a tragala za rasturačima letaka. Pošto su oni već bili registrovani kao kritičari vlasti i rusofili, odmah su uhapšeni i, za svaki slučaj, osuđeni za "neprijateljsku propagandu", iako im nikakva krivica nije dokazana. Milanče je u celom zatvoru postao poznat po tome što je svakodnevno gromoglasno odjekivao njegov glas po celoj zgradi zatvora, od podruma do sprata: "O, dajte, dajte mi slobodu", u njegovoj specijalnoj operskoj varijaciji i

interpretaciji. Džufa je bio potpuna suprotnost svom prijatelju veterinaru, tih, jedva se čuo i kad je u blizini, govorio je kao da šapuće. Kada bismo se na šetnji sreli u dvorištu zatvora, šalili su se sa nama tražeći da prihvatimo i njihove kazne od po osamnaest meseci i podelimo međusobno na četiri dela, jer smo mi bili neposredni povod za njihovo hapšenje, a i mlađi smo, pred nama je tek bio život. Prihvatali smo šalu i dogovarili se da napišemo molbu i sa Sudom sredimo tu stvar, jer za našu višegodišnju robiju neki mesec tamo ili ovamo nije od značaja.

Najviše vremena u zajedničkoj zatvorskoj sobi provodio sam sa Milanom u beskonačnim razgovorima i igranju šaha. Mogli smo i da čitamo knjige, koje smo dobijali od kuće, i dnevnu štampu i časopise, koje su nam kupovali "slobodnjaci" i stražari. Nas dvojica smo bili u prizemnim krevetima, jedan do drugog. Posle nekoliko meseci rezultat u šahu je bio sedam stotina sedamdeset i nešto prema sedam stotina sedamdeset i nešto. Pokušavao sam da učim engleski, ali mi to nije polazilo za rukom, misli su mi lutale van rečnika i van zatvorskih zidova.

Mnogo vremena provodili smo Milan i ja u svakodnevnim razgovorima, raznim polemikama i raspravama, najčešće o temama iz literature, istorije, filozofije i politike, što je često dovodilo i do sukoba. Nastupala su povremena međusobna zasićenja; dosadivši jedan drugom posle takvih žučnih rasprava i izliva, ponekad i zbog bizarnih razlika i neslaganja, prestajali

smo da polemišemo i govorimo i po nekoliko dana, ali smo nastavljali i dalje da igramo šah, ćuteći, bez komentara.

U rano proleće 1955, jednoga jutra pročitah na naslovnoj strani "Politike" da je u Senjskom kanalu ostala na dnu havarisana podmornica sa pitomcima pomorske akademije, među kojima se nalazio moj drug iz gimnazije, Predrag Mitrović Marks, sa kojima sam često vodio duge razgovore i diskusije. Za njega me je vezivalo i to što sam i ja bio odlučio da idem zajedno sa njim na akademiju. Moj stric, čije sam fotografije u beloj uniformi nosio u svom džepu, bio je predratni mornarički oficir, a na nagradnom pismenom zadatku sa temom "šta želiš da budeš", dobio sam prvu nagradu i sve je bilo spremno da se taj moj san i ostvari, da se u mojoj porodici nije organizovala mala zavera protiv mene: moji roditelji, uz presudnu podršku mog brata, starijeg samo jednu godinu, kadeta vazduhoplovne akademije u Žarkovu, uspeli su posle višečasovnog ubeđivanja da me savladaju i odvrate od te namere. Ubrzo se završila školska godina, položio sam prijemni i upisao medicinu, a Marks otišao u mornare.

Pitao sam se da li je to ono što se zove "sudbina".

7. KPD »ZABELA«

Prošla je zima i došlo proleće. Stigla je izvršna presuda iz Vrhovnog suda Srbije. Naravno, presuda je bila potvrđena i mogli smo da krenemo na izdržavanje kazni. Ubrzo, jedne kišovite noći, dok je kiša pljuštala po nama, vezali su nas lisicama u parove i sproveli do železničke stanice, ukrcali u jedan rezervisan putnički vagon priključen putničkom vozu i sproveli do Požarevca.

Posle dvadesetodnevnog karantina razdvojili su nas i rasporedili po paviljonima. Ja sam dobio VI paviljon. U paviljonu su bile velike sobe-spavaonice sa drvenim ležajima na sprat i sa slamaricama. Slamarice prekrivene čaršavima i ćebadima morale su da budu nameštene tako kao da su ispeglane, izglačane "ravnjačama"; za najmanju neravninu kažnjavalo se prekorednim dežurstvom i požarstvom. Iz paviljona se odlazilo na rad u radionice ili na poljoprivredno dobro, prema rasporedu i struci osuđenika, odnosno, prema njegovoj podobnosti, na osnovu čega je određivana vrsta i težina posla i radnog mesta. U KPD je bilo svih vrsta radnih mesta za sve struke i stručnjake: za lekare, zubare, inženjere, službenike i pisare, majstore i zanatlije; radna mesta za fizičke i nekvalifikovane radnike, kao i benificirana radna mesta za benificirane osuđenike; posebno su bila atraktivna radna mesta za "slobodnjake" koji su se slobodno kretali van kruga Zavoda i odlazili u grad. Ja sam prvo radio u rezbarijskoj radionici nekoliko meseci i savladao rezbarski, a donekle i duborezački zanat. Posle toga

prebačen sam u kovačku radionicu gde sam radio kao poenter, popunjavajući razne formulare i obrasce ciframa i brojevima o radnom učinku, utrošku materijala i proizvedenim artiklima i ostvarenim mesečnim zaradama osuđenika i dr.

Kovačku radionicu zapamtio sam po ogromnoj višetonskoj presi koja je svojim udarima izazivala potres i vibraciju tla u hali, poput zemljotresa. Moj kolega i "šef", osuđenik iz Ljiga, stručnjak za finansije, knjigovodstvo i računovodstvo, zbog čega je i dospeo ovamo na višegodišnje ispravljanje svojih računskih grešaka koje je načinio u jednom velikom preduzeću, za sve vreme računanja nije skidao prilepljenu cigaretu sa donje usne, ispuštajući oblake dima iznad "čaršava" od hartije rasprostrtog na stolu, na koji smo zašiljenim grafitnim olovkama upisivali u kolone cifre milimetarske i mikroskopske veličine. Mogao je satima strpljivo, na metarski dugačkoj koloni brojeva da traga za greškom u računu od jednog desetog ili stotog, ne odajući ni jedan znak nervoze i nestrpljenja. On kao da je voleo da ispravlja greške, uživao je u sopstvenim sadomazohističkim mukama i uzimao je sa zadovoljstvom i moj tabak, jureći moju grešku.

- Ima vremena, samo polako, još četiri godine, naći ću te ja, nećeš mi pobeći, a ni ja tebi! - komentarisao je mrmljajući sam sa sobom i razgovarajući sa svojom greškom, ne otvarajući usta, kao da je razgovarao sa delom sebe, nežno joj tepajući. On je bio višegodišnji

čiraš, a i po svom izgledu ličio je na tipičnog čiraša, imao je čir u želucu koji je, verovatno, zaradio ovakvom sputanom naravi, gutajući duvanski dim i sve muke i greške koje su ga snašle i snalazile u životu.

Boravak u "Zabeli" ostao mi je posebno zapamćen još i po "ćeliji-samici" u VII paviljonu, u kojoj sam proveo dvadeset jedan dan, krajem januara i početkom februara 1956. godine. Tokom januara, komandir paviljona Grujić, vršeći smotre svakog jutra u našoj sobi, skoro uvek je, provokativno, uzimao moj kofer i razbacivao sve stvari iz njega. Trpeo sam i čuvao sam se njegovih zajedljivih provokacija, jer je iz njega izbijala mržnja i nervoza zato što nije uspevao da mi pronađe nešto nedozvoljeno i skriveno, a još više zato što sam ja ostajao miran. Međutim, dan pred moj rođendan, 24. januara, pronašao mi je jednu papirnu kesu sa nekoliko kockica šećera, jednom manjom ribaćom četkom, ogledalcem i jednim češljićem. To je bila šaljiva rođendanska poruka i poklon mojih drugova. Sve to i ne bi bio problem da nije u kesi pronašao i ceduljicu sa napisom: srećan ti rođendan - Janez, Milan i Radenko. To je bilo nedozvoljeno, međusobno nismo smeli da komuniciramo. Likovao je i naslađivao se od zadovoljstva, ciničkі se podsmevajući, pokušavajući da me ponizi; iz njegovog prozirnog i isušenog lica izbijala je zloba, oči su mu svetlucale kao u suludom transu. Ostali osuđenici, postrojeni pored svojih kofera i kreveta, nisu smeli ni da se pomere, da ne bi navukli njegov bes. U jednom trenutku iz mene je, zbog

toga, provalio bes i izlio se bujicom nekontrolisanih reči - vikao sam na njega tako da je čitava soba odjekivala, dok me je on zbunjeno gledao, ne verujući i ne očekujući da neko može i sme ovako da reaguje. To, verovatno, nikada nije doživeo u svojoj praksi sa robijašima. Svi su bili zapanjeni. Pominjao sam sve što mi je padalo na pamet, ali se kasnije ničega nisam sećao i ne znam šta sam sve izgovorio!

- Sutra, na raport! - dobacio je više skrušeno, nego pretećи, odlazeći iz sobe. Kada se već dovoljno daleko udaljio i izašao iz paviljona, svi su me sa čuđenjem posmatrali još nekoliko trenutaka, ne verujući onom što su čuli i videli da "student", kako su me zvali, ima hrabrosti za tako nešto, a onda su mi prilazili i tapšali me po leđima i ramenima. Tek tada sam od njih saznao šta sam sve rekao komandiru: da ću se žaliti upravniku, ministru, predsedniku, da ne poštuje zakon, da je samovoljan, da zlostavlja osuđenike, da je sadista. Tek tada, kada sve to čuh, odsekoše mi se noge, više se tu ništa nije moglo ispraviti, prihvatio sam ulogu heroja, a u očima robijaša to je najveća i najteža titula koju može neko da ponese.

Tako sam dobio zasluženo poštovanje od kolega, a već sutra ujutru na raportu dobio sam od upravnika KPD "Zabela" dvadeset jedan dan ćelije samice; istoga dana u podne zauzeo sam svoje mesto u samačkoj ćeliji odmereno samo za jednog stanara.

Dvadeset jedan dan u ćeliji-samici u paviljonu VII zapamtio sam kao samo jedan dan, po sasvim istovetnom

svakodnevnom programu. Ćelija je podrumska prostorija veličine nekoliko kvadratnih metara, ima betonski pod, visoki plafon sa jednom slabašnom sijalicom koja škilji u metalnoj mreži; jutarnja kratka šetnja i iznošenje slamarice i kible, doručak, ručak i večera u smanjenom obimu i sa neodređenim ukusom i mirisom; obroke donosi robijaš u pratnji komandira, ne progovarajući ni jedne reči, ali je, ipak, i samo njihovo pojavljivanje predstavljalo događaj i unosilo malu promenu u mrtvilo ovog usamljeničkog podzemnog života. Posle njihovog pojavljivanja i odlaska ostaje beskrajna samoća i šetnja u tom skučenom prostoru, u krug, prvo u jednom smeru, a zatim u suprotnom. Tanke slamarice i dva ćebeta unose se uveče za vreme večere; povremeno u toku dana radim sklekove i izvodim stoj, a zatim stepujem po betonskom podu, zagrevajući noge i stopala. Da ne bih izgubio moć govora, držim glasne govore i monologe i vodim razgovore sam sa sobom, deleći sebe na dvoje sagovornika. Tako u razgovoru i vreme brže prolazi.

I, eto tako, dan za danom, prošao je dvadeset jedan dan i dvadeset jedna noć. Svi dani bili su isti kao da su štancovani ili indigom kopirani i preslikavani, nalik jedan drugom kao jaje jajetu.

8. PUT NA GOLI OTOK

Put na Goli otok iz "Zabele" vodio je preko Centralnog zatvora u Beogradu, poznatog kao "Ce-Ze". Jednog jutra, u proleće 1956. godine, pre nego što smo pošli na rad u zatvorske radionice, prozvali su preko zvučnika nas dvadesetak osuđenika i naložili da se sa svim svojim stvarima javimo dežurnom paviljona. U ovoj grupi bili su i Janez i Milan, a Radenko je ostao u "Zabeli". Posle kraće procedure, vezali su nas lisicama po parovima i ukrcali u kamion pokriven ciradom i povezli prema Beogradu, uz pratnju policijskih kola sa naoružanim stražarima, ispred i iza kamiona. Stigli smo u Centralni zatvor i sačekali nekoliko dana da se prikupe još neke grupe zatvorenika iz unutrašnjosti Srbije.

Jedne večeri izveli su nas sa našim koferima u zatvorsko dvorište i tu postrojili ispred visokog betonskog zida, osvetljenog jakim reflektorima i, uz dobro naoružane stražare, ostavili tako postrojene da čekamo do kasno u noć. Jedan stariji osuđenik, koji se našao u redu do mene, smrknuta lica gunđao je sebi u bradu i kroz zube, ne otvarajući usta, šaputao, nama nekolicini, koji smo jsdva mogli da ga čujemo, ali prepoznah izgovor i naglasak Srbina sa Kosova:

- Tako su obično postrojavali osuđsnike pred streljanje, kao - pri transportu su se pobunili, pa pokušali bekstvo...

Nisam ga razumeo ko je tako postrojavao osuđenike, ali mi čitavim telom prostrujaše žmarci, jer je aluzija na našu situaciju bila više nego jasna.

Tek negde oko ponoći došle su "marice" i odvezle nas na sporedan kolosek beogradske železničke stanice, gde su nas utovarili u vagon za prevoz stoke, furgon, koji je bio adaptiran za ovakvu vrstu transporta, sa gustim metalnim rešetkama na prozorima i stražarskim kućicama sa obe strane vagona. Priključili su nas teretnoj kompoziciji i posle ponoći krenuli smo na put neznano kud. Posle putovanja i stajanja po sporednim železničkim kolosecima, stigli smo u Rijeku prekosutra rano ujutru, tek se bilo razdanilo. Odatle smo prebačeni do obližnje luke Bakar. U luci su nas skrajnuli na neki sporedan, zabačen kolosek da sačekamo noć, a onda su nas ukrcali i sabili ispod palube na dno brodića, sa imenom "Punat".

Ležao sam na leđima i kroz otvor odškrinutog poklopca palube mogao samo da naslućujem pravac našeg puta, posmatrajući zvezdano nebo koje se kretalo iznad naših glava; osećao sam se kao da se nalazim u nekom ponoru, bez dna, mutilo mi se u glavi, kao da plovim po nebu. Čuo se samo po neki šapat i povremeno pomeranje i premeštanje zatvorenika kada bi im jedna strana utrnula od dugog ležanja, zbijenih kao sardine u konzervi. Okretanje jednog pokrenulo bi lančano i ostale, jednog za drugim, tako da bi svi ležali istovremeno na istoj strani, okrećući se levo ili desno istovremeno. U neko doba, čuo se onaj isti glas iz "Ce-Zea", koji je uznemireno šapatom nekome objašnjavao:

- Ovakav isti transport sa zatvorenicima koji su ležali na dnu palube broda završio se na dnu mora, kada je neko probušio dno i svi su se i udavili, sem posade koja je imala pojaseve za spasavanje i koja je poskakala u more kada je brod počeo da tone!

Posle ovih reči nastade muk u potpalublju, a mojim telom zastrujaše opet oni isti žmarci kao mravi. Gledao sam kroz otvor palube sa dna utrobe broda i nastavih da plovim po nebu, između zvezda.

Iskrcali smo se na golootočko pristanište, a zatim nas odvedoše do jedne izdvojene barake, daleko od drugih logorskih objekata i tu provedosmo izolovani petnaestak dana u karantinu. Pripremali su nas za logor, ošišali, okupali, obukli u vojnički veš i vojničke polovne i zakrpljene uniforme. Iščekivali smo sa strepnjom prelomni trenutak ulaska u logor. Svako od nas je slušao priče o Golom otoku i naslućivao šta se tamo događa i šta nas tamo čeka.

- Ko preživi "toplog zeca" prilikom ulaska u logor, imao je sreću što je ostao živ, a nesreću jer mu onda predstoji svakodnevna borba za goli život na kamenolomu, na "101" i "102" - objašnjavao je onaj Srbin sa Kosova grupici mlađih robijaša koja se okupila oko njega i slušala ga otvorenih usta. -"Topli zec" ti je, ako nisi znao, kad se postroje svi robijaši u dva reda i tuku koliko god mogu one koji prolaze između ta dva reda. Mnogi padaju, a mnogi i ne stignu do kraja. Stari Grci su to zvali "šiba".

Konačno, došao je i taj dan. Kao novi logoraši uvedeni smo kroz kapiju u logorski krug, ili u "žicu". Tu su nas od same kapije dočekali "stari", i postrojeni u dva paralelna reda, od podnožja do samog vrha logora koji se stepenasto protezao na kosini kamenog brda. Trčali smo uzbrdo između ta dva reda jedan po jedan, po nama su pljuštali udarci, udarali su nas sa obe strane, odozdo i odozgo, ko gde stigne, po telu, po glavi, stomaku i slabinama, po rukama i nogama.

- Udri po bandi ... udri po bandi ... udri po bandi ... - razlamalo se gromoglasno logorom iz hiljadu grla i razlivalo dalje između stenja i morskom pučinom Senjskog kanala, do obale i okolnih ostrva, a odatle vraćao se eho natrag na ostrvo:

- Udri po bandi... udri po bandi... udri po bandi...

Uspeo sam da stignem na vrh, jedva se održavajući na nogama, ali, uglavnom, pri svesti i živ. Zagrejan, nisam osećao jake bolove od udaraca, oni su se javili tek uveče u krevetu i tinjali danima i noćima.

Iza mene stiže "Kosovar", sa povećom čvorugom na čelu i masnicom ispod oka, koji je, inače, u karantinu svakodnevno objašnjavao šta je to "topli zec".

- Šta sam vam ja pričao, a! Jesam li bio u pravu, a! - uzviknu trijumfalno, zamuckujući i posrćući od bolova, ali ponosan što je, konačno, jednom bio u pravu u svojim zloslutnim sumnjama.

9. SOBA 4

Raspoređen sam u "četvorku", sobu broj 4, na gornjoj polovini logora prema samom vrhu kamenite kosine. Iznad je ostala još samo soba 5 i objekt za izolaciju kažnjenih logoraša i još nekoliko pomoćnih objekata do kraja "žice". To u bukvalnom smislu i nisu bile klasične sobe, već prostrane drvene barake postavljene na temelju od kamena; jednoj sobi je pripadalo nekoliko stotina osuđenika. Odvedoše me u moju baraku, sa drvenim krevetima i slamaricama na njima, prekrivenim dobro zategnutim ćebadima. U sobi je u tom momentu bilo nekoliko "stanara" logoraša koji su sedeli na svojim krevetima, a ostali su bili negde u logoru, ili u radionicama i na radilištima. Gurnuh svoj kofer ispod kreveta i sedoh uz olakšavajući uzdah.

- Šta je, "stari", stiže i ti! - čuh glas logoraša koji je sedeo na susednom krevetu sa široko rastvorenom "Borbom", čije lice nisam mogao da vidim od novina.

- Stigoh! - odgovorih mahinalno, kao da sam doputovao na godišnji odmor.

On spusti novine, demonstrativno ih odbacivši od sebe, uz pogrdan komentar na račun članka koji je prethodno čitao, aludirajući na prozapadnu orijentaciju i propagandu, i vulgarno poltronstvo lista prema režimu u zemlji. Bio je to Čedo Jovanović, prvoborac-mitraljezac, kapetan JA, zdepast i snažan čovek, bivolskog vrata, koji je, pričali su mi kasnije, sa lakoćom ustrčavao sa svojim "šarcem" do najviše kote. Iznenadila me je njegova

smelost da tako komentariše i kritikuje zvaničnu politiku preda mnom, bez straha da ću ga prijaviti, za šta sam bio, inače, kao i svako, obavezan i dužan, a svako prećutkivanje i neprijavljivanje nečije "harange", ukoliko se otkrije, vodilo je u izolaciju i bojkot, sa najtežim fizičkim torturama pod gonjenjem. Oćutao sam njegov komentar praveći se da nisam dobro čuo šta govori, povlačeći kofer ispod kreveta i preturajući po njemu; time sam stvarao bar neke šanse da se branim ukoliko on mene prijavi. Tako sam činio i kasnije sve dok ga nisam dobro upoznao, kada smo postali bliski prijatelji. On je verovao meni da ga neću prijaviti, a ja sam verovao njemu da me ne provocira. Ostali smo do kraja u istoj sobi, krevet do kreveta, ali smo radili u različitim radnim brigadama i radionicama.

U istoj sobi bio je i Bojović, potpukovnik UDB-e, koji je došao sa našom grupom na Goli otok i raspoređen sa mnom u "četvorku". Sa njim sam bio u prijateljskim odnosima još iz "Zabele", pre dolaska na Goli otok, sa mnogo časova provedenih u razgovorima, a posebno sam voleo da slušam njegove priče iz službe u kojoj je radio. Bio je ozlojeđen na svoje kolege udbaše koji su mu smestili zatvor i maltretirali porodicu, pokušavajući na razne načine da zavrbuju njegovu ženu i okrenu je protiv njega, u čemu se najviše isticao njihov kućni prijatelj, udvarajući joj se i pokušavajući da je zavede i osvoji kao ljubavnicu. Bojović je sve to preživljavao vrlo teško, ali je ostao hladnokrvan i smiren, prefinjenih manira,

inteligentan, obrazovan, pažljiv prema svakom, tih, nikad ne podižući ton pri govoru, ne odavajući utisak visokog oficira Državne bezbednosti; jednom rečju, bio je sušta suprotnost stereotipu grubog i neosetljivog udbaša. Najviše se brinuo za svoju decu i često pričao o njima. Gorko opečen u službi od svojih najbližih saradnika, nije ništa reskirao niti vodio razgovore koji bi mogli da ga dovedu na kamenolom, ili njegove sagovornike. To nije bilo nepoverenje, već opreznost.

Nasuprot Bojoviću, Čedo je bio spontan, naizgled sirovih manira i postupaka, smelih komentara za golootočke prilike, naravno, ne izjašnjavajući se glasno i javno pred svima, ali dovoljno otvoreno pred svojim prijateljima koje je on tako procenjivao i prihvatao. Tako se odnosio, od prvog dana, prema meni. Koliko je to poverenje, izgrađeno samo na osnovu osećanja i intuicije između nas, bilo neobično, pokazaće se, dve godine kasnije, 1958. kada smo se, prvi put posle Golog otoka, nakratko sreli u Takovskoj ulici, u blizini mog fakulteta (psihološka grupa). Ja sam žurio na predavanje, a on isto tako nekud, te na brzinu izmenjasmo samo po nekoliko reči, gde je ko i šta ko radi.

- Pa, hajde da se nađemo i natenane ispričamo - predložih na rastanku.

- E, to neće moći, nećemo se videti za duže! - odvrati zagonetno.

- Zašto? - zapitah.

- Idemo “preko”! Hajde sa nama i ti ako hoćeš? Ali, bolje, završavaj studije - i ne sačekavši moj odgovor, mahnu mi rukom i požuri uz Takovsku.

Kasnije sam saznao da je cela jedna grupa infombirovaca prebegla preko Kosova u Albaniju, a zatim se odatle prebacila dalje u “istočni tabor”. Čedo je, očigledno, onim “Idemo preko” mislio na ovo, tada pripremano bekstvo.

Stolarske radionice

10. RAŠČIŠAVANJE ISTRAGE – PISANJE AVTOBIOGRAFIJE

Prvo sam raspoređen u radnu grupu na gradnji jedne zgrade, a popodne, umesto odmora, odlazili smo na neke druge poslove po ostrvu ili smo uređivali logorski krug, do kasno uveče. Uvek se tražio neprekidan rad, tempo i samo tempo, predaha ni odmora nije smelo da bude.

Ubrzo po dolasku u logor, jednoga dana kasno uveče posle iscrpljujućeg rada i večere, tek što sam ušao u sobu i došao do željenog kreveta, premoren i pospan, legao sam i pokušavao da što pre zaspim da bih ujutru, kad se probudim i pođem na posao, mogao bar stabilno da stojim na svojim nogama i da se lakše krećem, odmoran i spreman da sve to isto ponovo izdržim sledećeg dana i onih koji su dolazili. U tom trenutku, kao da je čekao samo na mene, u sobu ulete dežurni logora i, uzviknuvši moje ime i prezime, pozva me da se odmah javim sobnom starešini u njegovoj kancelariji koja se nalazila na dnu logora, u zgradi osuđeničke samouprave.

Uz pratnju dežurnog sobe požurih stepenicama u donji deo logora, uzbuđen i zaplašen, jer ništa dobro nisam mogao da očekujem; zakucah na vrata kancelarije sobnog starešine.

- Osuđenik taj i taj, broj taj i taj, javlja se po Vašem naređenju - izgovorih u jednom dahu, stojeći u stavu "mirno", po propisu kako su to logorska pravila nalagala, sa skinutom kapom sa glave. Sobni starešina je sedeo za kancelarijskim stolom u dnu sobe i posmatrao me nekoliko trenutaka, koji mi se učiniše beskrajno dugim i neprijatnim, podsećajući me na

ranijeg islednika i njegov stil prijema okrivljenog. Tek kada mi je pokretom ruke i glave pokazao da sednem na stolicu, koja je stajala ispred njegovog stola, prišao sam i seo, a on je nastavio da me i dalje gleda svojim sivkastim očima, u stvari jednim okom, dok je drugo izgledalo kao veštačko, suvo i beživotno. Pokušavao sam da kroz ono jedno oko koje se sjajilo, ili mi se sve to tako činilo, pročitam njegove misli i osećanja, ukoliko ih je imao. No, ni jednim jedinim znakom nije otkrivao bilo kakvu reakciju ili emociju, sedeo je nepomičan bez ijednog pokreta ili gesta, sa iskustvom bivšeg visokog oficira UDB-e i KOS-a. Kao da se čudio čovek šta ću ja ovde u ovim svojim godinama. Očigledno, bio je zbunjen što pred njim stoji neko ko je tek izašao iz detinjstva i puberteta. To o pubertetu (da li sam izašao iz puberteta?) kroz šalu mi je rekao Čedo, prvih dana po mom dolasku u "četvorku". Naravno, i najmanji znak takvog ispoljenog čuđenja ili sažaljenja kod sobnog starešine mogao bi da ga skupo košta.

- Islednik ti je poslao ovo - reče posle dužeg ćutanja, pokazujući mi rukom na ceo ris papira i novu, tek zašiljenu olovku, tonom kao da se radilo o poklon-paketu. -Treba da počneš sa raščišćavanjem istrage, odmah, još noćas! Piši sve o sebi, sve ćeš morati da kažeš, da ispišeš celu autobiografiju, od rođenja, pa sve do današnjeg dana. Sve! Ako ti je malo papira, ti traži još, dobićem koliko ti treba.

Razrogačih oči od neverice da će mi, možda, biti potrebno još papira, pored ovih petsto praznih listova!

Činilo mi se da je pri svetlosti sijalice ono jedno njegovo oko, kojim me je gledao, sada postalo još sjajnije, bleštavo sjajno. Sada sam i ja njega gledao, pravo u to oko kao hipnotisan, mahinalno se unoseći u taj njegov pogled, ne znajući šta da kažem i kako da reagujem.

- Islednik tako traži, to važi za sve, pa i za tebe! -kao da me je pročitao, poče da mi objašnjava "sobni" tonom koji je zazvučao kao da se pravda. Kao da je hteo da kaže da je to naređenje islednika i da on samo sprovodi njegov nalog. - Svi smo mi tako radili i svako je imao šta da kaže, jer niko nikada nije sve rekao - trudio se i dalje "sobni" da mi objasni razloge – bez raščišćavanja istrage nema logorskog prava glasa, a bez prava glasa nema odlaska kući! -potpuno mi na kraju pojednostavi situaciju u kojoj se nalazim i konačnu svrhu svega toga.

Gledao sam ga i dalje ćutke, zbunjen zahtevom da ispišem ceo ris papira, pa čak i da tražim još!

- Ali, ja sam sve rekao u istrazi, pa i u Sudu, sada nemam ništa više da kažem što je važno za novu istragu. Ne znam šta da pišem.

- Piši celu autobiografiju, sve o sebi! Nije tvoje da ceniš šta je važno, a šta nije. Niko ti neće verovati da nemaš ništa više da kažeš. Islednik će te baciti odmah pod bojkot ako bar ne započneš raščišćavanje!

Posle kraćeg ćutanja "sobni" završi naš susret rečima:

- Uzmi pribor za pisanje i možeš da ideš - reče nekim

čudnim tonom, očigledno i sam svestan besmislenosti svega ovoga što se ovde dešava i što se traži od nas. Činilo mi se da nije imao snage da mi bilo šta oštrije naredi ili zapreti; on me je, možda, samo dobronamerno upozoravao na ono što nije smeo otvoreno da ispolji, na opasnost kojoj se izlažem odbijanjem da pišem "autobiografiju".

Šta se sve stvarno zbivalo u njegovoj glavi i koje su ga misli opsedale, to je samo on mogao tada da zna!

Bio je to Stevo Lopičić, osuđenik, sobni starešina sobe broj 4, bivši visoki oficir UDB-e i KOS-a, koji se u svom životu i svom profesionalnom radu sretao sa drugačijim neprijateljima i borio na drugačiji način protiv njih.

Dok sam sa risom papira za pisanje i zašiljenom grafitnom olovkom išao prema svojoj sobi, uz pratnju dežurnog, u jednom momentu zapitao sam se da li je to bila samo taktika sobnog starešine na početku raščišćavanja istrage ili sam, zaista, posle njegovog višegodišnjeg robijanja, stavio njegovu savest pred ispit. I, pitao sam se, da li je zaista jedno njegovo oko bilo stakleno, ili je to samo tako meni izgledalo.

U hodniku barake uvek je gorelo svetlo po celu noć i tu sam, pod nadzorom požarnog, dežurnog barake, na jednoj stolici pored drvenog protivpožarnog sanduka sa peskom i alatom za gašenje vatre, seo i stavio pisaći pribor na taj sanduk; naslonio sam se laktovima na poklopac sanduka i, sa olovkom u ruci, odmah zaspao. Dežurni bi me povremeno drmusao, ali to nije mnogo pomagalo, jer bih odmah posle nastavio san u položaju u

kome sam se zatekao. Povremeno bih se i sam trzao i budio, otvarao oči širom da bih video papir i olovku ispred sebe i pokušavao da započnem bar jednu rečenicu autobiografije. Makar samo onu: "Rođen sam tad i tad, tu i tu...", ali umor i san su bili jači od svega. A kada sam posle pola noći malo utolio potrebu za snom na ovakav način, uspeo sam da se u kratkim intervalima održim u budnom i polubudnom stanju i da započnem sa pisanjem. Ispisah desetak rečenica iz svoje biografije, sa podacima gde sam i kada rođen, ko su mi i šta roditelji, gde sam se školovao i šta studirao.

Tada se setih anegdote, koju mi je po dolasku na "Goli" ispričao Čedo, da su mnogi ispisivali i po ceo ris autobiografije, pa i više, da su mnogi opisivali svoje najintimnije odnose i razgovore sa svojim suprugama, ili ljubavnicama, da su navodili i najsitnije insinuacije i aluzije svojih najbližih prijatelja, pa i rođaka, ali mi je najupečatljivija bila ona priča o jednom logorašu koji je svoju ispovest i svoje raščišćavanje istrage započeo sledećim rečima: "U ranu zoru puče puška ispod Durmitora i oglasi celom plemenu da se rodio najveći izdajnik crnogorskog naroda!" Da li je "pisac" ovakvog početka autobiografije zaista tako i mislio, ili je ironično ismejao osnovnu tezu prevaspitanja i raščišćavanja istrage da se izdajnik rađa, ostaće zauvek tajna ("šta je pisac hteo da kaže?").

Posle napisanog uvoda sa svojim generalijama bilo mi je bljutavo da bilo šta dalje pišem, sem ovih elementarnih biografskih podataka. Dežurni, koji je i sam

u međuvremenu dremao i opirao se snu, pogleda na moj list papira i, kao profesor koji kontroliše pismeni zadatak, reče da sada mogu da idem i odspavam u krevetu do jutra, do polaska na rad. Shvatih da i on jedva čekao da malo odrema, zauzevši moju stolicu i protivpožarni sanduk, čim ja odoh u sobu.

Sledećih desetak noći ponavljala se ista ovakva situacija: dolazio sam posle povečerja na svoje noćno radno mesto, u svoju "kancelariju" i sedao za "radni sto"; poluispisani list od prošle noći je nestajao svakog jutra i odlazio sobnom starešini, a zatim isledniku, a čist ris hartije sa zašiljenom olovkom čekao me je spreman. Dremao sam i borio se protiv sna do posle ponoći i ispisivao one iste rečenice iz autobiografije. Opet, ujutru, taj listić je nestajao, odnosili su ga sobnom starešini, a on u upravnu zgradu, isledniku. I tako, ispočetka, ispisivao se zatvoren krug autobiografije.

Pre nego što je prekinuta ta "igra mačke i miša", pozvao me je u svoju kancelariju na razgovor načelnik osuđeničke samouprave i prevaspitanja osuđenika ražalovani general Branko Kađa Petričević, koji je pre hapšenja bio načelnik političke uprave u generalštabu Jugoslovenske armije. Približavajući se kancelariji u podnožju logora osećao sam tremu od ovog susreta, ne očekujući ništa dobro, s obzirom da moje raščišćavanje istrage nije ni najmanje napredovalo. Takav moj odnos mogao je da izazove kod načelnika prevaspitanja osećanje sopstvenog neuspeha, možda i kritike od strane

islednika. Inače, mnogi stariji osuđenici bili su neprijateljski raspoloženi prema novim i prema njihovom ponašanju, smatrajući da ih to ugrožava i povećava tenzije u logoru, odnosno, da to smanjuje njihove šanse za povratak kući.

U kancelariji me je dočekao ozbiljan, ali ne i strog i neprijateljski izraz lica načelnika prevaspitanja. Gledao me je više radoznalo nego ispitivački, kao da me je samo zbog toga pozvao da me vidi, pitajući se u sebi šta ja tu tražim među tolikim oficirima, borcima, prvoborcima i partijskim sekretarima. Posle predstavljanja i salutiranja ja sam ostao da stojim, a on je i dalje sedeo na svojoj stolici za kancelarijskim stolom. Nije me ponudio da sednem, ali takav njegov stav nije odgovarao razgovoru koji je dalje tekao. Jednostavno me je pitao o svemu onom što je već, svakako, znao: odakle sam, šta studiram, ko su mi roditelji, imam li devojku. Taj razgovor nije baš ličio na prijateljsko ćaskanje, ali nije ličio ni na neko saslušanje. Na kraju, razgovor se završio više savetom, nego naredbom, da bi trebalo da raščistim istragu i tako sačuvam sebe i izađem što pre na slobodu, preda mnom je tek život. Taj razgovor sa načelnikom prevaspitanja doživeo sam kao dobronameran, ali nisam mogao da suzbijem ni pomisao da nije, možda, i to bio samo jedan drugačiji pokušaj "sla-manja" osuđenika.

11. KOD ISLEDNIKA

Jedno popodne, po dolasku u logor sa rada, još dok se znoj sa mene nije osušio i pre nego što sam završio ručak, poveli su me kod islednika u upravnu zgradu. Sanduk, na kome sam pisao svoje "memoare" bio je bez listova hartije i olovke, koji su tu stajali neprekidno danima. Naslučivao sam šta me sve čeka posle mog dosadašnjeg raščišćavanja istrage; u svakom slučaju, nisam se nadao ničem dobrom!

U kancelariji na spratu dočekao me je islednik stojeći, kao kada se očekuje neko od gostiju sa kime se treba pozdraviti. Umesto toga, naravno, ja sam raportirao: osuđenik taj i taj, broj taj i taj, javlja se po Vašem naređenju. Gledao me je, ovako iz stojećeg položaja, pravo u oči, netremice.

- Znači, tako! - procedio je kroz zube i pokazao kratkim pokretom glave prema polupraznim papirima koji su stajali na njegovom stolu i, dohvativši jedan od njih, nastavi deleći svaku reč po reč na slogove, kroz zube: - Rođen sam tu i tu, završio sam osnovnu školu tu, gimnaziju tu, otac mi je ovo, a majka ono i gotovo. I, eto neprijatelja tek tako i tako! A kako? Kao da je pao s neba. Hoću da znam sve: Kako? Ko? Šta? Kada? Gde? S kim? Zašto?

Izgledalo je kao da će da se zaceni, ma koliko da je prigušivao svoj glas i bes koji je izbijao iz njega, iz svake pore i nabreklih žila na vratu. Dohvatio je sve papire sa stola, zgužvao ih i iscepkao na sitne deliće, bacajući ih u korpu za otpatke.

- Sad ne možeš njima ni dupe da obrišeš!

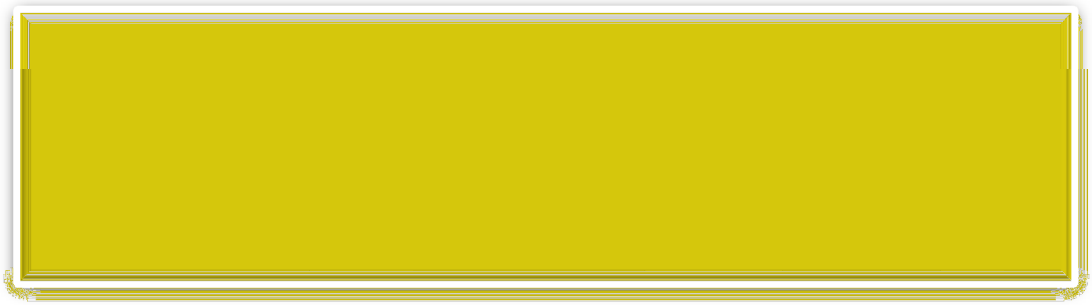

Ćutao sam, što ga je, očigledno, još više nerviralo.

- Seti se svih razgovora sa drugovima, drugaricama, sve šta si im ti pričao i sve šta su oni tebi pričali, sve što si od njih čuo i oni od tebe čuli. Tvoji drugari, Milan i Janez ispričali su mnogo toga što i ti znaš, a ti ništa... Seti se, recimo, "ruske veze" i "bečke šume", ili, recimo, Ratka sa severa, možda iz Zrenjanina...

Pritisnuvši taster zvona na stolu, pozvao je stražara da uđe.

- Vodi ovu bandu u "žicu". A, ti, da znaš, ovo ti je poslednja šansa!

Ostao je da stoji pored stola, kao da se ukočio, a ja sam se pitao da li se on zaista ovoliko uzbudio i ovoliko zapenio, ili je to samo "gluma". Da li je iz njega izbijala prava mržnja i gađenje prema neprijatelju, ili je samo jurio svoju karijeru, ispisujući svetlu stranicu autobiografije, privrženosti režimu, partiji i Titu?

Inače, očigledno je bilo da islednik u svom nastupanju prema meni nešto "pipa" na slepo, jer pojma nisam imao o čemu se radi i o kom "Ratku sa severa", niti je on nešto više o tome znao. Međutim, znao sam da je "priča iz bečke šume" vezana za M. G., koju sam slušao dremajući prve zatvorske noći u Kragujevcu. U toj priči tada nisam naslućivao nikakvu tajnu vezu ili neprijateljsku poruku, već sam to shvatio samo kao obično avanturističko hvalisanje. Da su nešto ispričali Milan i Janez, kako je to provocirao islednik, nisam verovao, niti

da su moji drugovi i drugarice iz škole i sa fakulteta otkrili nešto važno za istragu. Neke razgovore koje sam sa nekima od njih vodio, oni, svakako, nisu smeli da provale, čuvajući, pre svega, sami sebe.
Prema tome, zaključio sam, najbolje bi bilo da i ja i dalje ćutim i čekam, koliko je to moguće!

…jedan između brojnih kamenoloma

12. JEDNA NOĆ NA GOLOM OTOKU

Moj novi, specijalni tretman, posle povratka od islednika i neuspelog raščišćavanja istrage, počeo je da se realizuje novim metodama.

Već treću noć uzastopce, posle isteka redovnog radnog vremena, radio sam dodatno u radnoj grupi na popločavanju stepeništa u logoru, zamenjujući napukle i polomljene kamene ploče i blokove. Uveče i do kasno noću, radili smo pod svetlima logorskih sijalica i okolnih reflektori, a van logora osvetljavala nas je mesečina i zvezdano nebo.

Te noći nalazili smo se van "žice", na litici iznad obale i logora, noseći kamene blokove. Krećemo se kamenitom, usko usečenom krivudavom stazom, tražeći i pipajući u senci čvrsto tle ispod nogu. Tišina je već zavladala ostrvom, sve se pritajilo i usnulo i, sem naših koraka koji u sudaru sa kamenim tlom odjekuju niz padinu ispod nas, zajedno sa odvaljenim i obrušenim ivicama staze, ne čuje se nikakav drugi zvuk, nikakav znak života. Odjednom, sa druge strane ostrva, putem koji vodi od pristaništa, oglašava se pesma stražara koji, vraćajući se sa odmora i preuzimajući smenu i stražu od svojih kolega, šenluče. Odjekuju kamenjarom i pučinom partizanske i hercegovačke pesme uz neartikulisano podvriskivanje; ostrvo kao da nije u stanju da sve to gromoglasje prihvati i zadrži, već ga prepušta da se raspline pučinom dalje ka kopnu i obali i okolnom ostrvlju, razbijajući se o stene Golog otoka i gubeći u dubinama zvezdanog neba i

mora. Prelamaju se i preklapaju zvuci i reči, eho se prevaljuje preko eha, ali se prepoznaje pesma i melodija "Sija zvezda, sija svaka, a najviše petokraka!" Osećam nemir koji se zajedno sa pesmom razliva čitavim mojim bićem, kao da čujem bubnjeve i ratničke pokliče urođenika koji u svom mističkom ritualu šalju skrivene signale bogovima pred juriš i pokolj. Podrhtavam...

- Stoj, bando, odmor! - uzvikuje brigadir.

Skidam kamenu ploču sa ramena, sedam preko nje i pripaljujem polovinu cigarete, uvlačim duboko dim, što dublje i što duže i racionalnije ga zadržavam u plućima. To je metoda za brzo smirivanje živaca.

Dole na rtu ostrva treperi feral paleći i gaseći crveno i zeleno svetlo u pravilnom ritmu. To me podseća na najranije detinjstvo, na fenjer koji leluja u očevoj ruci dok se između koloseka železničke stanice udaljuje ka skretnici.

- Ustaj, bando, pokret! - uzvikuje brigadir. Ustajemo i nabacujemo svako svoju kamenu tablu i krećemo. Osećam nesigurnost u koracima, zanosim se i posrćem, kao da gubim tle ispod nogu.
- Bando, požuri, ne sabotiraj! - uzvikuje brigadir iza mojih leđa. Već sledećeg trenutka osetih udarac u slabinu, kao bičem po sapima konja. Posrćem i zanosim se po uskoj, slabo vidljivoj stazi, jedna cipela je skliznula niz obrušenu i razdrobljenu ivicu kamene staze, ploča na mojim leđima naglo se pomera i izbacuje me iz ravnoteže, povijam se kao stabljika, lomim se i

pokušavam da se vratim u uspravan položaj, ne uspevam i padam leđima na oštro kameno tle, sa pločom na grudima i licem okrenutim prema nebu i zvezdama.

Ostajem tako nekoliko trenutaka, ne mogu da se pomerim niti da ustanem, kao da prolazi čitava večnost. U tom trenutku zvezda "repatica" preseca nebo iznad mora i ostrva, ostavljajući trag na nebeskom svodu i na čitavom horizontu, a posle bleska koji je izazvala nastao je za trenutak mrak. Pomislih, pobegao je jedan robijaš, kako mi je u detinjstvu, znatiželjnom, objašnjavala majka. Ponovo se začula razularena pesma stražara: "Sija zvezda, sija svaka, a najviše petokraka".

Opet mukla tišina oko mene, kao da sam iotonuo u ponor.

- Doktore, ustaj, skači, nije ti ništa! - čujem, to je Čedo koji me lupka po obrazima i hvata za ramena, pokušavajući da me podigne na noge i postavi na stazu, zajedno sa kamenom pločom. Kao da se budim, lelujam se na beskrajnom žitnom polju koje se njiše na vetru, obasjano bleštavom svetlošću sunčevih zrakova, kao halucinacija opseda me ova slika ko zna kada urezana i od kada deponovana u mojoj podsvesti.
- Požuri, bando, majku ti tvoju j.....ne sabotiraj! - uzvikuje brigadir, dok mi Čedo pomaže da natovarim ploču na leđa, pridržava je jednom rukom da ne sklizne, dok korača iza mene.
- Ovaj će sa "Golog" pravo u raj! - hrabri me Čedo, mrmljajući iza mojih leđa da samo ja čujem.

- Poslaću ga ja lično, kadtad, j.... ja njegovu majku! - uzvraćam šapatom da me niko ne čuje, kuražeći sam sebe, tako mi je lakše.

Približavamo se logoru. Ispred nas otvara se vidik logora osvetljen unutrašnjim svetiljkama i reflektorima postavljenim po čitavom obimu "žice", obasjavajući stepenište i strminu logorske uvale i prilepljene barake uz kaskade poput lastavičijih gnezda. Ulazimo u logor i strepimo da li ćemo ići na spavanje. Spuštamo kamene blokove i sedamo na njih, čekajući dalje naređenje.

- Bando, marš na spavanje! - dreknu brigadir najdraže reči koje smo želeli da čujemo.

Radionice

13. JEDAN DAN GONJENJA NA KAMENOLOMU

Posle neuspelog raščišćavanja istrage oko mene se stezao sve čvršći i žešći obruč: pritiskali su me sa svih strana, radio sam na sve težim i težim radilištima, radno vreme se otezalo u nedogled, do beskonačnosti, brigadiri i aktivisti su bili sve grublji i grublji prema meni na radilištu i u logoru. Islednik je sistematski povlačio konce, a izvršioci su ih pritezali do maksimuma.

Konačno, jednog jutra, po dolasku na kamenolom, počelo je gonjenje. sve se odvijalo po već uigranom i uvežbanom logorskom scenariju: odmah su me gurnuli na prednji kraj tragača, na kome je već bio natovaren kameni blok, a iza je stajao prvi gonilac; istovremeno se začuo histerični glas brigadira.

- Bando, šta čekaš. Trk! Gas!

Uhvatio sam ručice tragača i uspravio se, povijajući se od tereta kamenog bloka. Kao iz katapulta, potisnut snažnim pritiskom goniča sa zadnjeg kraja, pojurio sam napred jedva održavajući ravnotežu po neravnom i kamenitom tlu kamenoloma, posrćući na uskoj stazi koja je vijugala između odvaljenih gromada stena. Na kraju staze, duge oko stotinu metara, nastupio je trenutak olakšanja, zaustavljanjem i izbacivanjem tereta sa tragača da bi se već sledećeg trenutka našao na prednjem kraju kasele, napunjene razbijenim i usitnjenim kamenom. Sa ovim teretom krećemo natrag, istom stazom i istom brzinom, ali u suprotnom smeru: polutrčećim korakom posrtao sam i poskakivao pod teretom kamena i pod pritiskom goniča sa zadnjeg kraja

kasele. Ostavljamo praznu kaselu, uzimamo pun tragač, a zatim menjamo prazan tragač za punu kaselu. Već posle desetinu ovakvih forsiranih tura dlanovi i šake počeše bolno da bride, preteći da svakog trenutka sasvim ispustim ručice tragača iz ruku.

Za vreme gonjenja ne može se ni o čemu razmišljati, sve radnje obavljaju se mehanički, refleksno i po inerciji, poput automata kojim upravlja neko drugi tj. čovek sa zadnjeg kraja, koji ovu svoju mašinu vodi i gura, i okreće i zaustavlja pritiskom na ručice kasele i tragača. Za vreme gonjenja ne razmišlja se o onome šta se radi, niti o bilo čemu drugom - čovek je tada bez misli i bez osećanja. Čak se ni bol ne oseća na isti način kao što to normalan čovek oseća i doživljava.

Goniči iz kruga u krug pojačavaju tempo, psovke i pretnje daju i dodaju pun "gas". Ovo prenošenje kamena sa jednog kraja na drugi i natrag nema nikakvog smisla ni svrhu, već je to isključivo u cilju da se logoraš iscrpi i slomi i fizički i psihički, ponizi i obezvredi, da se rad obesmisli i dovede do apsurda. Takav besmisleni rad je najteži. Ali, u tome i jeste poenta: smisao besmisla ovakvog tretmana je u osnovi metodologije prevaspitanja osuđenika, smisao rada u prevaspitanju se nalazio u njegovom besmislu!

Niko nije mogao da izdrži više od nekoliko sati ovakav tempo i teret kasela i tragača na stazi gonjenja, uz smenjivanje goniča koji su stalno pojačavali "gas", a i osebno bi se okomili kada naiđe neki rukovodilac i nastupi podnevna vrelina. Već pred podne bio sam u

takvom stanju potpune iscrpljenosti; tačno sam znao i osećao šta najviše ubija logoraša: telesna iscrpljenost od napornog fizičkog rada i zlostavljanja, psihičko slamanje, ponižavanje, pretnje i jarko letnje sunce koje blešti i peče sa neba odozgo i iz kamena i mora odozdo.

U podne sam već bio gotov: sunce je nemilosrdno bleštalo i peklo posred temena, stene su uzvraćale vrelinu prema suncu, a goniči i brigadiri su se još više pomamili.

- Goni ga, sunce mu jarko, dok ne propiša majčino mleko! - povika gonič koji se smenio i odlazio na mali predah.

Sa lica i čela slivao se gusti, gotovo suv znoj i pekao mi oči svojom slanom vrelinom. U lepljivim i suvim ustima osećao sam zadah i smrad prljavog znoja i opori ukus suve pljuvačke, duboko u grlu sve do stomaka, i strahovitu žeđ kao bol i mučninu razlivenu čitavim telom.

Ubrzo sam se stropoštao grudima na oštro kamenje goničke staze, koje mi se zarivalo u telo poput sečiva noža; još uvek držeći ručke tragača u zgrčenim šakama, čvrsto prilepljenim za kožu dlanova i prstiju, crvenih i prljavih od raspuklih krvavih žuljeva, ostao sam da ležim tako sve dok me nisu stavili na tragač i sklonili sa goničke staze, dok se ne oporavim.

Takvih dana gonjenja bilo je još petnaest, sa povremenim pauzama popuštanja od jednog ili dva dana, u iščekivanju da li ću nešto promeniti u raščišćavanju istrage. Nema potrebe da opisujem svaki od tih dana posebno, jer su svi bili isti, mogao sam samo

da ih preko indiga prekopiram u petnaest primeraka. Ja i dalje nisam menjao ništa, između mene i islednika ostao je "status kvo", a ni on ništa nije menjao, do daljeg.

Posle petnaest dana od početka bojkota, režim gonjenja je počeo još više da popušta: gonjenje nije bilo tako intenzivno, a najčešće sam radio na drobilici, puneći njene čelične čeljusti krupnim komadima odvaljenih stena, od kojih je drobljenjem nastajao tucanik, rizla...

Posle svega šta mi se dešavalo, započeo sam i ja da primenjujem neku vrstu bojkota prema svima: potpuno sam se povukao i zaćutao, ni sa kim nisam progovarao ni reči! Bila je to moja dobrovoljna protestna izolacija, psihološki odbrambeni mehanizam, moj autizam.

Logorske "Zidne novine" objavile su karikaturu: na prednjem kraju kasele nacrtan sam ja u beloj bolničarskoj uniformi, sa crvenim krstom na kapi i na kaseli, sa ukrštenim flasterom na ustima i tekstom ispod karikature: Doktor cenzor! Na kaseli piše: hitna pomoć.

Inače, "cenzurisanje" svojih misli i reči bilo je težak prekršaj i greh na Golom otoku, koji ukazuje na neiskrenost logoraša u procesu raščišćavanja istrage i prevaspitanja, i na skrivanje neprijateljskih i ko zna kakvih sve misli.

14. FINOKLESARSKA RADIONICA

U toku leta počele su da popuštaju islednikove stege, kao da se stišavala golootočka bura i zaplovio sam u mirnije more. Moj islednik i ja bili smo još uvek na istom, reklo bi se "nerešeno": nisam raščistio istragu, ostao sam i dalje bez "prava glasa" i bez "revidiranog stava", a zaradio sam "bojkot" i "gonjenje". Ja sam se našao u pat poziciji, a islednik je rešio da promeni taktiku, po principu "toplo-hladno" i dao je nalog da me prebace sa kamenoloma u relativno mirnu luku finoklesarske radionice, na radno mesto pomoćnika gateriste, drugog poslužioca na gateru, mašini za rezanje mermernih ploča iz ogromnih blokova. Posle kamenoloma, bojkota i gonjenja, tragača i kasele, bila je to luka spasa, prava morska bonaca posle bure.

Prva smena stiže iz "žice" u radionicu ujutru u šest sati, oblačimo radne kombinezone i duboke gumene čizme. Sa svojom posadom nas trojica smenjujemo na gateru broj 2 noćnu treću smenu i počinjemo odmah sa radom, odnosno nastavljamo rad ne zaustavljajući gater, na čije smo monotono kloparanje toliko navikli da ga više i ne primećujemo. Međutim, ako dođe do zastoja, promene ritma i zvuka u radu mašine, mi, pažljivo prateći njen rad, odmah reagujemo i intervenišemo istog trenutka.

Ovoga jutra nastavljamo sa obradom i sečenjem ogromnog bloka velebitskog granita, poznatog po svojoj tvrdoći, ali i lepoti sjaja kada se ispolira. Danima traje

borba između mašine i kamena, i čoveka između njih. Mi, poslužioci, štelujemo i podešavamo rad gatera i dotok vode i peska, određujemo brzinu rada i jačinu pritiska čeličnih šina na kameni blok.

Silazim sa postolja od dasaka na kome stojimo pored gatera, noseći lopatu sa specijalno dugačkom držaljom na čijem kraju je metalni čistač kao kod motike ili grabulje, čime se čisti pesak i mulj koji se taloži ispod gatera. Hvatam momenat kada se pokretni deo gatera sa čeličnim šinama povuče natrag, podvlačim lopatu i brzim pokretom izvlačim otpad i zajedno sa njim vraćam se natrag, dok za mnom juri strug gatera sa svojim čeličnim šinama i tako, u ritmu napred-nazad, upadam u opasan prostor gatera, a onda bežim, samo na nekoliko santimetara udaljenog čela od pokretnog struga koji se vraća natrag. To činim nepogrešivo tačno, a samo jedan dodir, sudar sa gaterom, bio bi fatalan. Iako svestan opasnosti poigravam se sa mašinom, izazivam je dok juri za mnom i, stavljajući čelo ispred samog njenog dometa na nekoliko santimetara, osećam hladnu blizinu vlažnog čelika, zaustavljenog na nultoj tački. To je osećaj dodira smrtonosnog milovanja, naslade u trijumfu nad opasnošću, ponavljanja samoubilačkog rituala: mašina beži natrag, ja krećem čelom za njom, a zatim ona juri mene i ja bežim ispred nje.

Šta je to što me prisiljava na ovu igru života i smrti? Gibam se tako u nenogrešivom ritmu i čikam mašinu,

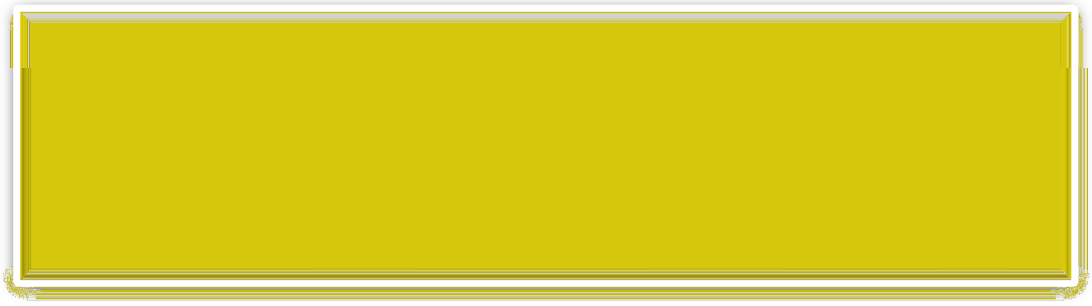

očekujući nemoguće, konačan trijumf u pobedi, ili konačan kraj u porazu.

- Ej, doktore, šta to radiš! - povika iza mojih leđa brigadir Knežević, bivši kapetan u vojsci i, nadjačavajući buku gatera, snažno me povuče za rukav kombinezona. - Danas si baš preterao sa tim tvojim kerefekama! Možeš, bre, da pogineš začas! Je l' hoćeš da ja odgovaram za tebe?

Bio sam mokar od vode koja se spolja slivala sa gatera i od znoja koji me je kvasio iznutra. Sagnuo sam se i iz čizme izbacio vodu, ćuteći, kao da se nije ništa dogodilo, kao da se to nije odnosilo na mene. Bio je to moj nastavak bojkota ćutanjem koji sam započeo za vreme bojkota i gonjenja. Već sam se navikao na ćutanje i činilo mi se da više ne bih umeo glasno da izgovaram reči.

- Penji se gore i više da te nisam video ispod gatera! - uzviknuo je brigadir, nadjačavajući buku u radionici, dok me je stezao za ramena i zurio pravo u moje oči, kao da je želeo da me probudi i otrgne od gatera, tražeći u mom pogledu moje prave misli i namere. No, uzalud je sve to tražio, jer ni ja sam nisam znao to što je on želeo da sazna!

Već sutra sam premešten na novo radno mesto, u politirnicu.

15. CRNA MERMERNA PLOČA SA CRVENOM MRLJOM

Krajem jula, već posle mesec dana rada u politirnici, uspeo sam da se potpuno osposobim za poliranje mermernih ploča. Zavoleo sam taj posao i uživao u lepoti sjaja mermera koji sam izvlačio iz dubine kamena na površinu. Mašina, slična onoj za hoblovanje parketa, ali pokretljivija i osetljivija, sa visokim brojem obrtaja u sekundi, brusila je i glačala mermernu ploču koja je stajala položeno na radnom stolu. Rukovalac je upravljao mašinom navodeći brusilicu pomoću ručnih držača po površini mermerne ploče. Počinjalo se šmirglom od najgrublje do najfinije hrapavosti i osetljivosti, da bi se završilo glazurom sa najmekšim vlaknima na kružnim četkama. Dok sam upravljao brusilicom, činilo mi se da je ona sledila ne samo moje pokrete, već i moje misli.

Te sedmice radio sam u trećoj, noćnoj smeni i pred kraj radnog vremena ispolirao svoju poslednju mermernu ploču. Posle osam sati neprekidnog stajanja osećao sam umor i san me je bio gotovo sasvim osvojio. Odjednom, učinilo mi se kao da sanjam kada je, kao iz dubine mora, na crnom mermeru ispod brusilice zablistala u gornjem desnom uglu crvena mrlja. U susretu izglačanog mermera sa jutarnjim sunčanim zracima koji su prodirali u radionicu kroz stakla prozorskih otvora, otkrilo se remek delo iskonskog umetnika sa, do tada, za mene neviđenom jednostavnošću. Doživljavao sam neko neizmerno blaženstvo prisustvujući susretu sunčevih zrakova sa morem i mermerom; bila je to bonaca na moru i u

mermeru, bonaca na nebu i u duši, a zatim, već u sledećem trenutku, nalet bure koji nadire i pustoši sve na svom razarajućem putu. Bila je to takva dvojnost osećanja, naizgled međusobno nespojivih - divljenje lepoti mermera i strah od simbolike njegovog predskazanja. U svemu tome ništa nije bilo racionalno - to je bilo moje unutrašnje stanje i osećanje, oslikano na mermernoj ploči.

Stao sam, zaustavio mašinu i zapalio cigaretu i, kao u transu, zaplivao po površini mermera. U dubini izglačane ploče, kao u ogledalu, ugledah svoj lik urezan u crni mermer, sa kao krv crvenom mrljom na izboranom čelu! U dubini duše osetih uznemirenost i strah pred ovim prizorom i zadrhtah čitavim telom od lepote koja plaši i užasa krvave mrlje na čelu u ogledalu crnog mermernog ogledala.

Na Golom otoku višestruko se umnožavaju osećanja i doživljaji, nervi poput paukove mreže zadrhte i zatrepere i na najmanji dodir. Ako je nešto strašno, doživljava se još strašnije, tužno još tužnije, a ako je nešto lepo, postaje još lepše, a posle toga, u duši nastupi stanje mirovanja i apatije, potpune bonace i nirvane.

Moje mirovanje i zaustavljena mašina privukoše pažnju brigadira.

- Doktore, ovu mrlju odreži, zajedno sa gornjim delom table, ona ne sme tu da stoji!

Osećao sam tada da odbacujem i uništavam nešto što je nastajalo hiljadama godina u nedrima prirode i da

se tako isto nikada neće i ne može ponoviti na ploči, niti u mojoj duši.

Obuhvatih ploču obema rukama i ponesoh je ka frezi, ali već posle nekoliko koraka ona iskliznu iz mojih šaka i rasparča se u bezvredne komadiće okolo po betonu. Brigadir mi je nešto dovikivao sa drugog kraja hale, ja sam ga samo video kako maše rukama, ali ga nisam čuo.

Bila je to moja poslednja ispolirana ploča i moj poslednji radni dan u politirnici. Već sutra premešten sam na novo radno mesto.

…kamenolom…

16. OPET KOD ISLEDNIKA

Tog istog jutra, po povratku u logor, odmah posle doručka pozvao me je islednik te sam, umesto da spavam, stajao u njegovoj kancelariji dok je on, sedeći za svojim stolom, preturao po nekim papirima ne obraćajući pažnju na mene više od pola sata.

- Pa, dobro, gde si ti? - konačno mi se obrati kao starom dobrom znancu, koga nije video dugo.

Ćutao sam, shvatajući njegov cinizam i provokaciju, ne želeći da bilo šta kažem, niti sam znao šta da kažem.

- Jesi li ti, čoveče, još uvek ovde na "Golom"? Ne javljaš se, kao da si u zemlju propao, kao da si otišao kući pa si zaboravio da pišeš - pokušavao je da se šegači islednik. Osećao sam i znao da se iza ove namerno loše odglumljene "prijateljske srdačnosti" krije vrhunac zajedljivosti i neskrivene pretnje; znao sam da je sve to njegov odgovor zbog neraščišćene istrage i odbijanja da pišem "autobiografiju", a razbijena mermerna ploča je bila samo neposredni povod i dolila ulje na vatru. Pitao sam se samo kakvu li je odluku doneo o mom daljem tretmanu: ponovo bojkot i gonjenje, ili promena radnog mesta? Ćutao sam i dalje i čekao. Znao sam i to da je do detalja upoznat sa svim što se sa mnom događalo, da sam se povukao u samoizolaciju i više ne komuniciram ni sa kim u logoru. Samo ćutim i radim. Konce, koje je držao u svojim rukama i njima zatezao i popuštao, ponovo je pokrenuo, a sobne starešine, brigadiri i logorski aktivisti,

kao neposredni izvršioci, preuzeće svoje zadatke. Oni su, u stvari, bili njegovi informatori o svemu što se događa u logoru, o svakom pojedincu i njegovom ponašanju, a zatim i realizatori naredbi i uputstava koje su dobijali za dalje postupanje.

- Očekivao sam te posle kamenoloma!? - nastavio je inspektor svoj "prijateljski" monolog. - Niti si došao, niti si se javljao, ni sa gatera, ni sa brusilice, a nisi ni pisao! Mora da ti se tamo mnogo dopalo.

Isključio sam se i kroz mene su prolazile sve te njegove reči kao kroz bezličnu masu, nisu me doticale kao da se ne radi o meni, osećao sam se kao da pred islednikom ne stojim ja, već neko drugi. Nisam osećao potrebu da se branim ili pravdam - znao sam da sve to nema nikakve svrhe. Jer, činjenica je da zaista nisam ispisao autobiografiju, da nisam "raščistio istragu" i nisam "revidirao stav", da se nisam javljao, nisam cinkario i denuncirao...

- Čujem, razbijena je neka mermerna ploča. Ma, j... ploču, nisam te za to zvao, nama je čovek najveće bogatstvo. Pa, valjda ti više vrediš od jedne ploče, naravno, tek kad revidiraš stav. Inače, isto si što i ploča - začas: kvrc u bezbroj parčića!

Posle nekoliko minuta obostranog ćutanja inspektor je ponovo progovorio odsimuliranim ležernim i opuštenim tonom i, gotovo šapatom, ne uspevajući da sakrije nakupljeni bes, pređe na drugu temu.

- Znaš šta, ovako ćemo mi da se dogovorimo šta ćemo i kako dalje: pošto ti više voliš, izgleda, da radiš, nego da pišeš, preći ćeš u jednu drugu radnu grupu koja baš tebi odgovara. Eto, ispuniću ti tu želju! Od danas radiš u utovarno-istovarnoj grupi. Tamo ima posla i danju i noću, neprekidno. Taman završite utovar, a ono stigao brod za istovar, i tako u krug, od jutra do sutra. A onda kada ti to dosadi, i ti poželiš da se odmoriš, ti sedi pa piši, danju i noću. Zamisli da radiš pismeni ili domaći zadatak. Nemoj mi reći da ne znaš da pišeš, čuo sam da si pismene zadatke u gimnaziji radio odlično, čak si dobijao i nagrade. Eto. imaš šansu da i ovde dobiješ peticu!

Ja sam i dalje ćutao, islednik izgleda nije ni očekivao da ću nešto reći, saže glavu prema papirima koji su stajali na stolu ispred njega, očigledno time završavajući razgovor. Nije više obraćao pažnju na mene, kao da nisam tu, dok sam stajao i čekao. Prošlo je možda dvadesetak minuta kada podiže glavu i, kao čudeći se, zapita:

- Gle, pa ti si još tu!? - gledao me je pravo u oči, kao da želi da me hipnotiše. - Ovde, na ovim papirima ima dosta o tebi i o tvojim drugovima i drugaricama, i o svima sa kojima si se, makar samo jedanput, sreo. Oni su rekli sve što je imalo da se kaže. Ostalo je samo da i ti to isto potvrdiš: šta si kome rekao i šta ti je ko rekao, šta je sve ko znao i radio. Sve mi to znamo, hoću samo da proverim tvoju iskrenost, da znam da ništa nisi utajio. Sve je tu, hoću da i ti sve to sam ispričaš i napišeš. Samo tako možeš da

očistiš svoju savest i samo raščišćavanjem istrage možeš da revidiraš stav i kreneš u novi život. Slušaj, bre, ti si mlad, pred tobom je tek život, čekaju te otac i majka i svaki dan pate, dok ti i dalje teraš svoje. Znam i to da imaš devojku, Milicu, i umesto da se sada držite za ruke i trčite po Šumaricama, ti ovde tucaš kamenje. Ona te možda još uvek čeka, a možda i ne, ali znaj, ako čeka, neće dugo, moraš da požuriš. Ona je mlada i lepa, čujem da je neki tvoj imenjak saleće. Bogami, neće još dugo izdržati. Tucaj ti ovde kamenje, a tvoj imenjak će nešto drugo. Znaj, i ona je sve priznala, propevala je sve što je znala i čula od tebe i o tebi. Eto, samo da znaš, ne moraš ništa sada da mi kažeš, ali kad budeš hteo da dođeš, ti se javi sobnom starešini. Razmišljaj o svemu, o gimnaziji, fakultetu, Studentskom gradu... Seti se "Ratka sa severa", seti se "ruske veze" i "priče iz bečke šume", seti se svega, svega i što znaš i što ne znaš... I Milan i Janez su sve već ispevali. A sada idi! - završi islednik i pritisnu na taster zvona, pozivajući stražara da me odvede u logor.

Zgrada islednika

17. » RUSKA VEZA « » PRIČA IZ BEČKE ŠUME «

Iako umoran, po povratku od islednika dugo nisam mogao da zaspim. Njegove reči vrtele su se u mojoj glavi kao na nekoj beskrajnoj traci, opsedale su me slike sećanja iz gimnazije, sa fakulteta i iz Studentskog grada, nisam znao da li sam budan ili spavam, da li su to sećanja ili snovi? Znao sam da Milan i Janez nisu ništa više rekli, jer smo se, u međuvremenu, sretali i krišom izmenili po nekoliko reči u prolazu, a posebno smo se viđali na plaži i u Domu kulture. Šta se krilo iza "ruske veze" i "priče iz bečke šume" nisam mogao do kraja da dokučim? U mom sećanju ostali su samo fragmenti priča koje sam slušao od M. G. te svoje prve zatvorske noći, a šta je značila provokacija "Ratko sa severa", nisam imao pojma?
Izgledalo mi je sada da su te "priče" ozbiljnije nego što sam ja to mislio kad sam ih čuo. Pitao sam se šta sam ja sve to važno preskočio da čujem i šta je sve ostalo u mom sećanju. Naprezao sam se i okretao u krevetu, kao u bunilu, pokušavajući da se vratim u tu prvu zatvorsku noć: M. G. sedi u uglu ćelije i izbacuje kolutove duvanskog dima prema plafonu i samo povremeno čujem njegov glas, kao da vadim sa dna svesti i podsvesti inserte iz nekog davno gledanog i već zaboravljenog filma:

"Bilo je to krajem '44. godine... pobegnem iz Nemačke sa prisilnog rada, nisam hteo da radim za firera i Treći rajh... krenem na jug, za Kragujevac... u Beču me uhvate Nemci i zatvore, ošišaju do gole kože i strpaju u ćeliju, peti sprat ispod zemlje... saslušavali me mesecima i mučili, a kad su videli da ne mogu da izvuku ništa od

mene, osude me na smrt streljanjem... postave me pored zatvorskog zida, oficir pročita presudu, prekrstim se, oficir komanduje "pali", kad odjednom grunu "kaćuša" pravo u zatvorski zid i otvori rupu, Nemci se razbežaše, neki izginuše... ja izađem kroz rupu...ubrzo su i "baćuške" ušle u grad... Rusi su me vodali po ceo dan kroz Beč, vodali po parkovima i kroz bečku šumu da prepoznajem policijske islednike i ratne zločince koji su se presvlačili i krili kao divljač... brzo sam napredovao i postao samostalan... obrijane glave i sa ruskom rubaškom jurio sam bečkim ulicama na motoru sa prikolicom od 750 kubika... sa automatom preko prsa i korbačom za pojasom..."

To je bilo sve čega sam mogao da se setim i što sam mogao da izvučem iz te priče. Sećao sam se ponečega i iz priče o Švabicama:

"A Švabice, kakve hoćeš i koliko ti duša hoće... žute, pegave, bele mlečne kože, sisate, zagorele, dok su im se muževi špacirali nekoliko godina po Istočnom frontu i ostali u zarobljeničkim lagerima, ili bili ispod zemlje kod Staljingrada... Svetio sam im se za sve, i za prisilan rad, i za streljanje... one se nisu bunile, bile su krotke, a ja divalj kao divlji vepar, a lep kao Apolo, pun snage... jeo sam samo američke čokolade... mogao sam po nekoliko svaki dan da prevrnem... kod frau Nemica izazivao sam strah i požudu istovremeno... sretnem, tako, mladu Nemicu, kao da se boginja lepote spustila na zemlju... ništa ne gleda i ne vidi, nikoga ne primećuje... pođem, tako, za njom, prateći je do stana... sačekam, šta će dalje

biti... iz kuće izlazi žena, njena majka... pratim je, ona kupuje neke namirnice na gram... ja napunim svoje naručje, da vidi... Bite šen, imate li sobu za izdavanje, pitam na izlazu... ja, ja, javol, imam, odgovara... i sve krete po planu, već prve noći zamenih šturmfirera u bračnom krevetu frau Margite, dok je on bio na večnoj straži negde kod Moskve i sa prevrnutom slikom u vitrini... postali smo kao jedna mala, srećna porodica... muzika, valcer, Štraus, Donau, Bečka šuma, Prater... sve dok me frau Margita nije zatekla nagog u krevetu svoje kćerke... vriskala je kao ranjena zver, pretila da će me tužiti vojnom sudu i da će me streljati ako se ne oženim njenom kćerkom... bilo je vruće, nije mi odgovarala ni jedna varijanta, ni vojni sud, ni ženidba, ni streljanje... bacio sam poslednju kartu i uzviknuh kao kralj Lir u tragediji: o, ja se ne mogu oženiti vašom kćerkom, ja volim vas! Ja sam smrtno zaljubljen u vas, frau Margita! Tada frau Margita pade u moj zagrljaj... sve dok jednog jutra, ubrzo posle toga, nije primetila, dok sam ja bio u vozu na putu za Kragujevac, da je moje mesto u bračnom krevetu ostalo upražnjeno."

Sada sam se pitao da li je M. G. bio zaista saradnik NKVD, ili udbaš, ili provokator, ili običan hvalisavac? Možda su nas prisluškivali iz susedne ćelije u kragujevačkom istražnom zatvoru? Pokušavao sam da se još nečega setim iz ovih priča, da sve to povežem i sklopim mozaik, ali su slike sve više bledele i nestajale iz moje svesti dok sam ja propadao u san. Izmoren, konačno zaspah.

18. UTOVARNO - ISTOVARNA GRUPA, HILDA I CEDA

Utovarno-istovarna grupa sa četrdesetak logoraša bila je najteža "redovna" radna grupa, izuzimajući rad na kamenolomu i pod bojkotom i gonjenjem. Radno vreme nije bilo određeno niti ograničeno, radilo se u svim smenama, često neprekidno, povezano, bez obzira na doba dana ili noći i bez obzira na vremenske uslove, po najvećoj vrućini i pripeci, po kiši, vetru i snegu. Radilo se dok se posao ne završi, sve što je započeto moralo je da se dovede do kraja! Radnik u utovarno-istovarnoj grupi je, u stvari, isto što i obalski radnik, doker, lučki radnik, koji radi na utovaru i istovaru brodova. Sve što je stizalo na ostrvo i odlazilo sa ostrva prevoženo je brodovima i to je bila jedina transportna veza sa obalom i ostalim svetom. Iskrcavanje i ukrcavanje brodova moglo je da traje i po ceo dan i celu noć, a nekad i više; kad brodovi stignu jedan za drugim, radilo se neprekidno, samo uz kratke predahe. Na ostrvo su dopremani balvani, mermerni blokovi, pesak i drugi građevinski materijal, kao i namirnice za potrošnju i kuhinju. Brod-cisterna "Izvor" dovozio je vodu za piće i istakao je u bazen, odakle je razvođena vodovodnom mrežom po objektima na ostrvu. Sa ostrva su brodovima otpremani proizvodi od kamena i drveta, mermerne table, tucanik, drvena građa od prerađenih balvana u pilani, stolarija. Brod nikada nije smeo da čeka pun na istovar, niti prazan na utovar. U slučaju da u pristaništu nije bilo ni jednog broda za utovar ili istovar, grupa je dobijala druge poslove, često je radila

na stovarištu u pilani slažući građu, talpe, daske i grede, a u sezoni raznih poljoprivrednih radova odlazila bi brodićem na poljoprivredno dobro, na ostrvo Sveti Grgur.

Već posle desetak dana rada u utovarno-istovarnoj grupi prošao sam, uglavnom, sve vrste poslova na utovaru i istovaru i u svim radnim vremenima, po danu i noći. U tih desetak kalendarskih dana bilo je dvostruko više radnih dana. Hranu su nam, često, donosili na radilište ili na pristanište, gde smo se zatekli na poslu, u kazanu, ili smo dobijali suvu hranu, hleba sa nekim dodatkom iz konzervi. Ponekad bismo u pauzi, između odlaska jednog broda i dolaska drugog, ostajali na pristaništu i odmarali se na balvanima sat ili dva, a zatim nastavljali sa radom. Tako smo štedeli u vremenu, jer bi odlazak u logor i povratak na pristanište bio gubljenje vremena.

Bližio se kraj avgusta i naslućivao kraj leta po nekim nevidljivim znacima i mirisu u vazduhu u jutarnjim i večernjim satima; preko dana su i dalje sunčevi zraci pekli istim intenzitetom sve ispod sebe, i ljude, i kamen, i more. Ja sam se bio potpuno adaptirao na golootočku vrelinu koja se udiše zajedno sa vazduhom i morskom solju. U takvim uslovima noćni rad je ipak izgledao lakši i lepši od dnevnog.

Jednog jutra, pre svanuća, krenuli smo na istovar balvana. Kada smo stigli, brod "Koromačno" je već bio ukotvljen i osvetljen reflektorima za noćni rad. More je bilo mirno, obasjano punim sjajem mesečine sa vedrog zvezdanog neba, dok je bonaca sa morske površine, kao

sa tamnog ogledala, odvraćala sjaj punog meseca ka nebu. Prizor je bio nestvaran i nespojiv sa mestom i vremenom gde se sve ovo događalo, činilo mi se kao da sam zaspao i sanjam da sam dospeo na neku drugu planetu, ili da stojim pred platnom čudesne fantastike, iscrtane kičicom nekog slikarskog romantičara.

Odmah smo pristupili istovaru: dizalice su zabrujale i svojim čeličnim kleštima i sajlama podizale ogromne balvane sa broda i prenosile na obalu, gde smo ih mi prihvatali i postavljali na vagonete; odatle vagoneti su odvoženi konjskom zapregom do stovarišta i pilane, koji su se nalazili na vrhu, na zaravljenom platou ostrva. Do vrha se stizalo krivudavim kolosekom vagonetske pruge čije su šine, obasjane mesečinom, bleštale na zasenčenoj podlozi kamena, kao usečene srebrne trake koje se uspinju uz litice ostrva. Uz konja, koji vuče uzbrdo natovaren vagonet, ide konjovodac držeći ga za uzde, dok na vagonetu pozadi stoji kočničar i povremeno koči na deonicama pruge koje su pod nagibom. Odozgo, od pilane, po istovarenom teretu kočničar spušta prazan vagonet prugom niz liticu, kočeći, da se ne bi prekoračila kritična brzina i vagonet iskliznuo sa šina. Vagonet sa kočničarem stiže bez zastoja do same obale i pristaništa. Konjovodac vraća konja stazom koja ide pored pruge do pristaništa, da bi se posle utovara novih balvana na vagonet cela procedura ponovila, sve dok se istovar ne završi i brod isprazni.

Ovog jutra, po dolasku na pristanište, kao konjovodac dobio sam kobilu Hildu. Hilda je vižljasta, divlja kobila, više nalik na trkačku, nego na teretnu, vučnu. Ona kao da je ovde slučajno zalutala, ili po kazni poslata na Goli otok iz neke elitne vojne jedinice i konjičke ergele, nije se pomirila sa svojom novom ulogom i sudbinom. Među ovim zdepastim teretašima sa debelim nogama i ogromnim kopitama isticala se još više svojom gracioznošću, vitka i visoka, tankih nogu i dugačke glave i njuške.

Hilda se odvajala od ostalih konja ne samo svojim izgledom, već i po svom ponašanju; kao da je znala da ne pripada ovde, odbijala je da radi, a nije ni mogla da izdržava sve ove napore. Što su je više tukli i prisiljavali, još više se opirala, besnela i rzala, ne dozvoljavajući ni da joj se priđe. Valjda zato niko je nije voleo, svi su se prema njoj ponašali siledžijski i grubo, a ona im je uzvraćala istom merom i još žešće, tako da sam se ja, kada sam je prvi put dobio kao konjovodac, jedva usudio da joj priđem. Verovatno me je ona tada, osetivši svojim životinjskim instinktom strah u meni i shvativši da joj ne preti opasnost sa moje strane, prihvatila odmah i bez otpora. Inače, pre toga i pre Golog otoka, nikada nisam bio u prilici da se približim konju, a kamoli da sa njim nešto radim. Životinje, ljudi kažu, svojim instinktom osete, namirišu u čoveku adrenalin i spontano reaguju prihvatajući ga ili odbacujući.

Poveo sam je bojažljivo i neuko, milujući je po vratu i sapima, sa strahom joj dozvoljavajući da me ponjuši po rukama i vratu. Kada sam kasnije na obali podelio doručak sa njom, naše se prijateljstvo potvrdilo dok je nežno i pažljivo skidala sa moje šake komadić hleba i marmelade.

Hildu sam doživljavao kao stariju "gospođicu" koja je iz raskošnog salonskog života, izgubivši sve i napuštena od svih, došla u situaciju da iscrpljujućim radom sama sebi obezbeđuje golu egzistenciju. Sačuvavši dostojanstvo i manire plemenitog porekla i roda, kao zadnji izdanak loze aristokratskih predaka, nije mogla da prihvati Goli otok, ovo društvo i ove poslove, često ni po cenu teških udaraca koje je dobijala od konjovodaca.

- Hajde, Hilda, priđi, priđi! - hrabrio sam je, a istovremeno hrabrio i sebe, tepajući joj, dok se ona pripajala sve više uz mene i ja uz nju i, podrhtavajući čitavim trupom, rzala, širila nozdrve i trzala glavom.

Utovarili smo dva poveća balvana na vagonet i, baš kada sam se spremao da krenem i povedem Hildu prema pilani, brigadir uzviknu:

- Čekaj, još jedan može tu da stane!

- Ali, ona je grogi, sva je u znoju, jedva stoji na nogama, neće izdržati - usudih se da kažem brigadiru, pokušavajući da je spasem. - Neće izdržati pašće na prvoj većoj uzbrdici!

Bile su to moje prve izgovorene reči posle dužeg vremena ćutanja i samoizolacije.

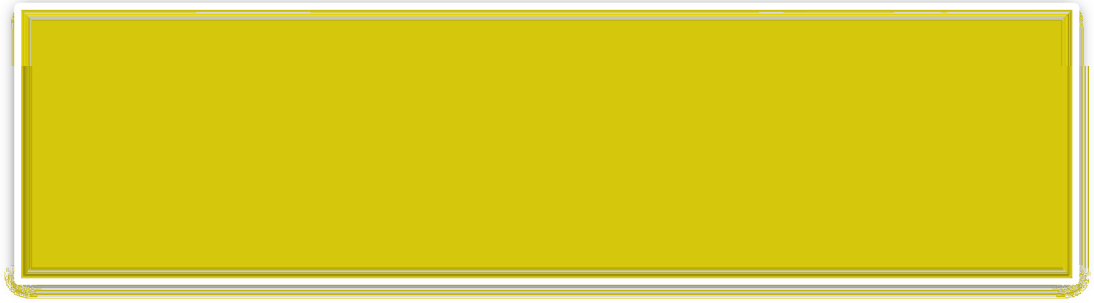

Hilda, kao da je razumela moje reči, zarzala je i stresla se kao u groznici, podrhtavajući od premora i sunčeve vreline koja je pritiskala sa svih strana, odozgo i odozdo, sa neba, iz stena i iz mora. Brigadir je odmeravao nepoverljivo i nesigurno i Hildu i mene, premišljajući se i procenjujući da li se iza toga nešto drugo ne krije. U tom je pristigao i drugi vagonet i čekao da se mi uklonimo i krenemo, oslobađajući mu mesto za utovar. Dizalica je već sa zakačenim balvanom bila iznad naših glava.

- Dobro, teraj! - konačno se odlučio brigadir, kao da je donosio odluku o našem puštanju na slobodu sa Golog otoka.

Kretosmo ravnim platoom, a zatim krivudavom prugom ka vrhu. Išli smo sporo, očekujući da će ona svakog trenutka stati, ili pasti, a prelom noge bio bi njen kraj.

- Hajde, polako, još samo malo, samo do prvog useka i prve hladovine! - hrabrio sam je i podsticao da savlada uspon ispred nas, jer zaustavljanje na suncu samo produžuje vrelinu i još više ubija.

Hilda je sve više posrtala i zanosila se između šina koloseka, kao da će svakog trenutka da se stropošta. Sada sam se setio priče, koju sam čuo po dolasku na Goli otok, da su konji od premora i iscrpljenosti padali pre od ljudi sa kojima su zajedno radili, a da su ljudi ostajali na nogama!

Pokušavao sam da Hildi pomognem povlačeći je za uzde i hrabreći je, dok me je ona vrelim vazduhom

zapljuskivala po golim grudima i leđima iz svojih širom raširenih nozdrva.

- Još samo malo, Hilda, još samo malo - ponavljao sam tiho, uveren da bi ona, čim bih prestao da je bodrim, pala sa nogu.

- Ma, bič je za nju - doviknu nestrpljivo kočničar sa vagoneta.

Konačno, stigli smo na vrh brda i istovarili balvane. Za to vreme privezao sam Hildu u hladovini dok je kočničar, odmah po istovaru, odjurio vagonetom natrag nizbrdo. Odvezao sam Hildu i pošao stazom pored pruge prema pristaništu. Hilda je još uvek teško brektala i pored kratkog odmora i, spotičući se nizbrdo po uskoj krivudavoj i kamenitoj stazi, posrtala. Nismo mnogo odmakli, stali smo na prvom zavijutku da se odmorimo, mada nismo smeli da se duže zadržavamo jer vagonet nije smeo, sa utovarenim balvanima, ni malo da čeka. Gledajući je, zaključio sam da sledeću turu sigurno neće izdržati, pašće, povredиće se, slomiće nogu, a to se ne leči i onda joj je klanica poslednja stanica; morao sam nešto da preduzmem, da je spasim!

Odlučio sam se da insceniram Hildin pad, sada, dok se vraćamo bez tereta, bez svedoka, pa ako uspe, proći ću i ja bez posledica, a ako ne prođe, ne gine mi kamenolom i gonjenje, žešće nego što sada prolazi Hilda. Iščupao sam između kamena busen trave i zahvatio nešto zemlje i peska u šaci i dobro je po znojavom telu zamazao, simulirajući na njoj tragove od pada i takvu je

brzo vratio u štalu. Odmah, zatim, brzo sam strčao stazom do pristaništa i, sav zadihan i uzbuđen, a to nisam simulirao, uspaničeno obavestio brigadira o padu Hilde.

- Ma, znao sam ja da je ova mrcina za klanicu! - odbrusi brigadir zabrinut da posao ne trpi, jer istovar mora da teče neprekidno, bez zastoja.

Otrčasmo do štale gde se brigadir, videvši po njenom telu prljave tragove od pada pomešane sa znojem, uverio u njenu nesposobnost da dalje radi. Čak je bio i zadovoljan, jer povreda i gubitak konja nose odgovornost i kazne za zadužene, brigadira i konjovoca. Posmatrajući je kako hoda, dok sam je poveo u drugi kraj štale, brigadir promrmlja:

- Dobro je, imali smo sreću, nema loma. Mogli smo da nadrljamo, bog te j...! Svi troje: i ti, i ja, i ona. Uzmi sada, Cedu i požuri, vagonet dole čeka.

Ceda je bila najstarija kobila na Golom otoku, teretaš po svojoj nameni i konstituciji, pa i po naravi, sa nogama poput stubova i kopitama kao betonskim stopama, sa širokim i snažnim prsima i leđima; mirna, flegmatična i spora. Za razliku od temperamentne Hilde koja se opire i iscrpljuje od samog početka rada i dok je još odmorna, a kad krene i povuče vagonet, žuri da ga što pre izvuče i da se oslobodi tereta da bi, tako, ubrzo klonula od premora i neraspoređenog tempa rada i na kraju prestala potpuno da vuče, Ceda pristupa vuči mirna i nezainteresovana za bilo šta što se događa sa njom i oko nje i, kao da je srasla sa teretom i vagonetom, kao da je

on deo nje, počinje svoj usporeni tempo, lagano pružajući korak po korak.

Izveo sam je iz štale i polako smo krenuli nizbrdo prema obali. To je bio njen ustaljeni tempo išli mi nizbrdo ili uzbrdo, sa teretom ili bez tereta.

Duboko u sebi i Hildu i Cedu doživljavao sam kao kažnjenike i logoraše koji su neprekidno pod gasom i gonjenjem, koji nikada neće raščistiti svoju istragu i dobiti pravo glasa, i koji nikada neće izaći na slobodu.

Sunce je već visoko odskočilo i visilo pravo sa vrha neba iznad naših temena, kamenja i morske površine; bio je to još jedan užaren do usijanja letnji dan. Na čitavoj dužini pruge i staze, od obale do pilane, nije bilo ni jedne prave krošnje drveta, ni jednog metra prave hladovine; pekli smo se kao na vatri, i ljudi i konji. Crna, preplanula i izgorela koža na telu i licu nije mogla više da gori niti da crni, sunce joj više ništa nije moglo. Povremeno bih samo, dok čekam utovar i odlazak vagoneta koji je ispred, zahvatao vodu šakama iz mora i kvasio se po telu i ošišanoj glavi.

Kapija u Velikoj Žici

19. PAD SA VAGONETA

Tog istog dana za vreme ručka, koji su nam doneli u podne u kazanu, dat je kratak odmor, za nas i konje. Rashladio sam se morskom vodom, polivajući se i prskajući po telu, jer kupanje nije bilo dozvoljeno, a zatim sam, posle ručka, prilegao uz jedan balvan u senci vagoneta, gotovo se podvukavši ispod natovarenih balvana. Posmatrao sam iz ove ležeće perspektive trbušasti trup broda teretnjaka, ali sam mislima bio daleko odavde; zaspao sam plutajući po morskoj pučini, sve su se manje čuli ljudi i konji, kao da odlaze nekud preko mora.

Spavao sam duboko, kao da sam na dnu mora, možda samo desetak minuta. Nisam čuo ponovno brujanje brodskih dizalica koje su posle pauze ponovo počele da rade, niti viku i žagor ljudi posle odmora.

- Šta je, šta čekaš? Hoćeš li ti da te sa sve balvanima transportujemo u pilanu! - povika brigadir drmusajući me po ramenu. - Predaj Cedu i preuzmi vagonet broj tri kao kočničar - doviknuo mi je dok se udaljavao prema brodu.

Obradovao sam se vagonetu, ne samo zato što je to bio najlakši deo posla na utovaru i istovaru, već i više zato što sam se sa vagonetom upoznao i družio od svog najranijeg detinjstva, koje sam proveo na peronu železničke stanice, kao sin železničara, uskačući u vozove i vagonete i iskačući iz njih.

Posao kočničara na vagonetu je jednostavan i relativno lak u poređenju sa drugim: kočničar učestvuje u utovaru i istovaru vagoneta, ali mu je, pre svega, osnovni zadatak da za vreme vuče vagoneta, stojeći na zadnjoj platformi, povremeno koči kada vagonet dobije veće ubrzanje na nekoj padini, tako da ne bi sustigao konja koji vuče ili, kada konj posustane prilikom vuče, da ga ne bi vagonet povlačio natrag, nizbrdo. Spuštanje vagoneta bez tereta, natrag niz padinu od pilane do obale i bez konja, koga vodi konjovodac stazom pored pruge, zahteva od kočničara veštinu da vodi računa da na mestima većeg nagiba i zavoja vagonet ne dobije veliko ubrzanje i ne isklizne iz šina. Svaki vagonet je imao neke svoje karakteristike, sa boljim ili lošijim kočnicama, sa boljim ili lošijim naleganjem na šine, sa većim ili manjim ubrzanjem.

Vožnja vagoneta na Golom otoku je u meni izazivala prijatna sećanja na dane detinjstva i mladosti, na železničku stanicu i vozove, pisak i brektanje parne lokomotive, na uskakanje i iskakanje iz teretnih i putničkih vagona i vozova, na pružne dresine i vagonete pružnih radnika... Zbog svega toga voleo sam sada da vozim brzo i trudio sam se da vagonet što brže spustim na obalu. Zato i nije bilo čudno što sam, u utovarno-istovarnoj grupi na Golom otoku, najbrže spuštao vagonet i pokušavao sam da to činim sve brže i brže, težio sam ka nekom svom novom rekordu, iako nisam imao časovnik da bih merio

vreme, već sam to činio po osećaju postignute brzine i po broju i dužini kočenja.

Danas sam osećao da je došao taj momenat za novi rekord. Već na samom startu pogurao sam vagonet nizbrdo, kao bob na ledenoj stazi, da bih mu odmah dao ubrzanje i uskočio u njega u poslednjem trenutku. Sve je krenulo u najboljem redu, brzina je bila takva da sam morao ubrzo jače da prikočim, ali čim bih primetio da se brzina gubi, otpuštao sam kočnice do maksimuma. Na prvom većem zavoju, kada je vagonet dobio preveliko ubrzanje, bio sam prinuđen da ga smirim i da naglim i snažnim okretanjem ručice kočnice smanjim brzinu, jer je vagonet već podrhtavao i gubio stabilnost. Međutim, kočnice samo za trenutak na početku zatezanja zaškripaše, a zatim se poluge opustiše u mojim rukama, vrteći se u krug, bez ikakvog otpora. Očigledno, kočnica više nije reagovala, otkazala je u najkritičnijem momentu. Ispred mene približavala se krivina i jurila ka meni i, kao na filmskom platnu, uvećavala se. Iskakanje je bilo neminovno i jedina, iako rizična šansa za spas od težih i fatalnih povreda.

Setih se očevih reči: kad uskačeš u voz, potrči peronom i kad postigneš brzinu voza, hvataj se za ručicu vagona i uskočićeš bez opasnosti. Kad iskačeš iz voza, potrči pri doskoku brzinom voza i nećeš pasti. Ako ne možeš da potrčiš brzinom voza, nemoj da iskačeš, niti da uskačeš, sigurno ćeš pasti, ili će te voz povući pod

točkove. Ali, ako već moraš da skočiš, onda pri doskoku padaj kolutom na stranu, a ne grudima i licem u zemlju.

Nije bilo nikakvog drugog izlaza i nije bilo vremena za čekanje, morao sam da skočim i to u onoj varijanti kada pri iskakanju ne mogu da dostignem brzinu vagoneta. Pokušah da bar izaberem nešto povoljniji trenutak i teren za skok i ne pogodim neku šiljatu stenu prilikom pada. U zadnjem momentu iskočio sam iz vagoneta, izbačen kao tane niz padinu pružne staze. Pošto nije bilo moguće postići brzinu vagoneta i održati se na nogama, pad je bio neizbežan. Kada sam ustao, video sam vagonet desetak metara ispred mesta gde sam se u svom prevrtanju zaustavio, bio je izbačen iz šina i prevrnut, sa točkovima okrenutim nagore, zaustavljen na jednoj kamenoj steni koja se isprečila kao branik, ne dozvoljavajući mu da se surva niz liticu. Ustajući, pogledao sam se sa svih strana i video da su ogrebotine i modrice išarale čitavo moje telo, noge i ruke, sa podlivima krvi koja je na pojedinim mestima izbijala ispod kože. Zaključih da, ipak, nemam ozbiljnijih povreda, svi delovi tela bili su na meni, jer mogao sam da se pokrećem i hodam, nije bilo nikakvih preloma i rana. Očigledno, bio sam samo ugruvan, ali nisam osećao jake bolove sem što su mi bridela leđa, noge i ruke, ramena i celo telo, a posebno laktovi i kolena.

- Bre, mogo si da pogineš! - konstatovao je brigadir posmatrajući i zagledajući sa svih strana i mene i prevrnut vagonet. - Uzmi, zapali! - reče, nudeći me cigaretom.

Uzeh i posmatrajući vagonet povukoh dim duboko u pluća, sećajući se detinjstva i vagoneta na železničkoj stanici i svojih prvih tajno zapaljenih cigara.

Podigosmo vagonet na prugu i utvrdismo da kočnica ne steže dovoljno jako i zato otkazuje pri većim brzinama.

- Spuštaj se polako! - dobaci mi brigadir dok sam se udaljavao vagonetom prema obali.

Spustih se do obale, a zatim produžih dalje prema depou, gde me dočeka Čeda, Kragujevčanin iz Licike, prvoborac, jedini Ciganin koji je dogurao do čina majora u vojsci.

Velika Žica

20. ŽENSKA PLAŽA

Do plaže smo stizali izlazeći sa gornje strane logora, preko platoa na vrhu brda, a zatim smo se spuštali pored bivšeg ženskog logora do morske obale.

Ležimo, tako, jednoga dana na užarenom pesku na obali, odavno već pregoreli od golootočkog sunca, svako utonuo u svoje misli, ćutimo, nemamo baš ništa sada da pričamo međusobno, mirujemo, kao da smo gušteri, zaspali. Sunčani zraci probijaju naša mršava tela, kožu i kosti, i zagrevaju pesak ispod nas.

- Je l' čuješ nešto? - pita me mladi Slovenac iz Ljubljane, radnik "Litostroja".
- Ne čujem baš ništa, sve je tiho kao na groblju - odgovaram lenjo kroz dremež.
- Ama, pitam te da li čuješ nešto da miriše?
- Ne "čujem" ništa da miriše, osećam samo miris kamena i mora - odgovaram mrzovoljno.
- E, a ja osećam miris žena! Znaš da je tu bio ženski logor i njihova plaža, a ovde gde ja sada ležim ležala je mlada informbirovka, studentkinja prava, vidim je sa tamnim naočarima za sunce i u tankom providnom kupaćem kostimu! - razvija dalje svoju maštu Slovenac.
- A što baš studentkinja prava? - pitam i sam naslućujući u treperećem usijanom vazduhu viziju mlade studentkinje prava.
- Studentkinja prava zato, jer sam čuo da je jedna studentkinja prava bila informbirovka - objašnjava Slovenac.
- Ali, ti je nikada nisi video!

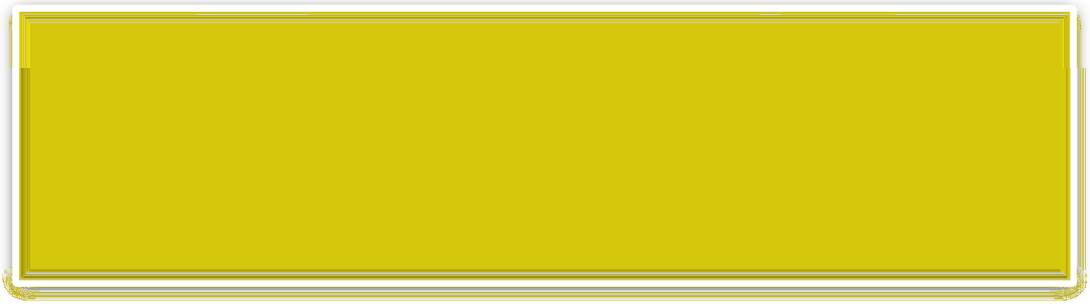

- Nisam, pa šta, ali sada je vidim! - uporan je Slovenac, ne dozvoljavajući da mu se tako lako razbije iluzija o golootočko stenje, ostavljajući me u dilemi da li je zaista postojala ta studentkinja prava, informbirovka.

Zaćutasmo, prepuštajući se svojim mislima i snovima. I, gle, odjednom osetih i ja neki čudan miris ženske plaže, miris koji je dolazio sa pučine i isparavajući iz peska zajedno sa iznenada naišlim daškom povetarca i zapljusnuo me istovremeno sa mirisom vreline vazduha i svežine mora. Sve pomešano ujedno, ali u svemu tome osetih i ja miris "ženske plaže"! Po užarenom pesku, kao da lebdi u vazduhu, u belom mini kostimu od morske pene, koračala je ona studentkinja viđena u autobusu sa moje poslednje vožnje za Studentski grad. Ostavši tako kao slika urezana u moje sećanje i poneta zajedno sa mnom u zatvor i na Goli otok, gledala me je nevino začuđena onim svojim široko otvorenim i krupnim bademastim očima.

- Na kupanje! - pade naredba za kolektivni ulazak u more i ona presta da postoji.

- Ovako su, jednom, naterali neplivače da odu što dalje od obale... - čuo sam glas onog kosovskog Srbina, odlazeći u more.

Utrčah u vodu i zaplivah ukoso, malo dalje od obale, da bih se sreo sa Janezom i Milanom. To je bio naš, već više puta ponovljen način da izmenimo po nekoliko reči i porazgovaramo, povremeno se, za vreme kupanja, približavajući i udaljavajući jedan od drugog.

21. DOM KULTURE

Negde na sredini logora, sa leve strane idući odozdo od ulaza, nalazio se Dom kulture. Sala je mogla da primi stotinu i više logoraša na zbijenim stolicama i klupama, a na bini, koja je bila uzdignuta iznad poda, mogli su da se izvode programi sa većim brojem učesnika i izvođača. Nas, bez prava glasa, nisu vodili često na priredbe i predstave, koje su se izvodile i prikazivale u Domu kulture, sem na politička predavanja.

Šef Doma kulture u to vreme bio je kragujevački profesor predvojničke obuke, Ćija, koji je posle višegodišnjeg robijanja na Golom otoku, prošavši sve faze raščišćavanja istrage i izdržavši svu torturu, došao do prava glasa. Kada je naša kragujevačka grupa došla na "Goli", on se odmah potrudio da stupi sa nama u kontakt i da nam nekako pomogne, koliko je to, uopšte, bilo moguće na Golom otoku: uzimao nas je povremeno, pre ili posle rada, da u Domu sređujemo i čistimo salu, brišemo i ribamo, što je bilo mnogo lakše nego bilo koji drugi dodatni rad u logoru i van njega. To nam je služilo kao odmor. Mogli smo, čak, međusobno malo da popričamo, obazrivo i na brzinu, dok smo trljali pod ribaćim četkama.

Jednog dana, dok sam ribao daščani pod bine, osetih neko peckanje po prstima i šakama, a kada se približih uglu gde su bili razni priključci za struju i kablovi ispod poda, osetih takav udar u rukama sve do ramena, koji me odbaci sa bine na pod sale. Položiše me da ležim na jednoj klupi i pozvaše električara da sanira kvar.

- Probio je glavni kabal ispod patosa, progrickali ga pacovi - konstatova majstor i, pogledavši na mene, dade dodatnu dijagnozu:
- Bog te mazo, mogo si da pogineš na licu mesta!

No, i pored toga voleo sam i dalje da odlazim u Dom kulture na dodatni rad i susrete sa Janezom i Milanom.

Krajem leta '56. prisustvovao sam prvi put priredbi na kojoj su logoraši-muzičari izveli nekoliko tačaka ozbiljne muzike, a logoraši, bivši glumci, nekoliko skečeva; pevao je i jedan operski pevač. Očekujući podizanje zavese, sedeli smo zbijeni na neudobnim sedištima, znojavi i u zamašćenim radnim uniformama, ali sam se ja osećao svečano i uzbuđeno, kao da sam ponovo u Jugoslovenskom dramskom, gde sam sa drugovima najčešće odlazio. Prigušeni žamor je odmah utihnuo, u sali su se ugasila svetla čim se zavesa na bini podigla i na pozornici pojavili izvođači. Pratio sam muzički program otvorenih usta, kao da sanjam, bez pokreta, u strahu da se ne probudim.

A na kraju humoristički skeč: na devetom spratu oblakodera u Njujorku zaseda neka svetska komisija od tri člana, sa ciljem da okupi kandidate raznih nacionalnosti iz celog sveta i organizuje skakanje sa nebodera bez padobrana. Ulazi Amerikanac i prihvata, odmah, da skoči, da bi bio prvi u svetu i postavio svetski rekord, Englez skače za englesku kraljevsku krunu, Italijana dole čeka Dulčineja i on skače uz "O, sole mio", Španac skače

uz povike "Ole", Rus skače za flašu votke, Nemac ništa od svega ne prihvata, neće ni da čuje da skoči, ali kada mu je predsednik komisije komandovao i naredio da mora da skoči, on je odmah bez pogovora, salutirajući, izvršio naređenje. Na kraju ulazi Srbin, sa šarenom torbicom preko ramena i čuturom u ruci. Komisija ga ubeđuje da skoči, ali on sve odbija, neće da bude prvak sveta, neće za krunu i kraljicu, ne pada mu na pamet Dulčineja, neće za votku.

- Naređujemo ti da skočiš! - uzviknu predsednik komisije na kraju, ne znajući šta više da upotrebi.
- Jesi l' ti lud?! Men' neki da naredi! - odbrusi Srbin.

Komisija nemoćno širi ruke a onda se povlači na kratak dogovor. Posle nekoliko minuta komisija se vraća, dok se Srbin raskomotio uz svoju čuturicu i prilegao na pod. Predsednik komisije uzvikuje strogim glasom:

- Zabranjujemo ti da skočiš!
- Men' neki da zabrani! E, sad ćeš da vidiš! - Zaleti se Srbin i skoči.

U sali smeh, povici, svetla se pale, pripaljujemo cigarete i, izlazeći ispred Doma, vraćamo se u stvarnost, na Goli otok.

22. RODITELJI U POSETI NA GOLOM OTOKU

Krajem avgusta moj otac Relja, Milanov Ilija i Janezova majka Smilja došli su nam u posetu. Tog jutra doneli su mi iz magacina novu prazničnu uniformu i čist veš, te su me tako zaglađenog odveli do pristaništa i hotela. Posetioci su došli brodićem od Rijeke i luke Bakar. Ja i moj otac sreli smo se na terasi ispred hotela i "muški" se zagrlili, tapšući se međusobno preko ramena i leđa i čuvajući se da nam koja suza ne pobegne i promakne niz obraze. Tako zagrljeni ostasmo malo duže, sve dok ne osetismo da smo spremni da započnemo razgovor i sakrijemo nekontrolisano uzbuđenje.

Prvo je otac započeo razgovor tvrdnjom da su svi kod kuće dobro, zdravo i živo, isporučivši mi pozdrave od majke i brata, zatim i od nekih rođaka koji su znali za ovu očevu posetu. Ostalima, komšijama i mojim drugovima, za svaki slučaj nije govorio gde se sprema na put, pa čak ni mojoj devojci nije ništa kazao da se tu ne bi nešto pokvarilo i poseta zabranila.

Naš dalji razgovor je tekao po spontanom scenariju, ali kao da je bio unapred napisan: objašnjavao sam ocu kako sada ovde nije više tako teško i opasno kao što se pričalo i kao što je to nekada bilo, pričao sam kako je ovde sada vrlo lepo i klima zdrava, sunčano je i čisto, kupamo se skoro svaki dan, morska voda je izvanredna i topla, radimo odmereno, a ja sam u jednoj od najboljih radnih gruna, utovarno-istovarnoj, radi se tačno po osam sati dnevno, sve je po propisu, radi se skoro uvek na obali i na čistom vazduhu i sunčamo se do mile volje;

pokazujem ocu preplanulu boju svoje pregorele kože koja se presijava kao da je glancana imalinom, zatežem mišiće na rukama i nogama i pokazujem koliko su se razvili i ojačali - radne akcije na kojima sam bio nisu ništa u odnosu na ovo; pokazujem ocu kamenitu panoramu Golog otoka i pokretima rukom, kao turistički vodič, lociram logorske objekte, radilišta i radionice; hvalim se kako se povremeno vozimo brodićem do susednog ostrva Sveta Grgur, što nam dođe kao šetnja, ili izlet, gde na našem poljoprivrednom dobru pomažemo da se ubere i prikupi povrće i voće; hrana nam je dobra, sve po tablicama, bar ovde, kažem, na moru ima ribe koliko hoćeš...

Za ovakvu priču, da su je golootočke vlasti čule, dobio bih prvu nagradu, ali ona je bila namenjena isključivo roditeljima da bih ih oslobodio briga i patnji.

Otac je pažljivo slušao, raduje se što je sve to tako, potvrdno klima glavom, pokazujući time da mi sve potpuno veruje, a zatim i sam priča kako se i njemu dopada panorama Golog otoka, ovako kamenita deluje tako prirodno, široki vidici koji se protežu pučinom do kraja horizonta, okolnih ostrva i špica Raba, do obale kopna preko Sinjskog kanala i do planinskog masiva grdosije Velebita... Veoma mu se dopada!

Klimam glavom, potvrđujući da mu sve verujem i da i ja tako mislim i osećam kao on.

Zajednički zaključujemo da ovo ovde i nije neki zatvor, nema rešetaka, paviljoni su prostrani i otvoreni, vidik slobodno puca na sve strane.

Oca posebno raduje što je ovde klima veoma zdrava i vazduh tako čist.

I tako, ja pričam ocu kako je na Golom otoku sve lepo, maltene kao na besplatnom godišnjem odmoru ili letovanju na moru; otac se pravi da mi sve veruje, jer i on je, eto, čuo da se tako priča u narodu, a i oni što su izašli sa "Golog" tako pričaju; ja se pravim da i ja njemu verujem da je zaista to tako čuo da se priča; on zna da mu ja ne verujem, a i ja znam da ni on meni ne veruje!

Oko podne dođe kraj posete i rastanak.

- E, pa, vreme je, dosta smo se napričali - reče otac tonom kao da razgovor i posetu mi sami dobrovoljno prekidamo, a ne stražar iz moje pratnje.
- Baš, vala, dosta je bilo priče - kažem i ja - video si, eto, i sam da je ovde sve u redu i ne treba da brinete. Pozdravi Darinku, Dragoljuba i Milicu, i sve koji pitaju - izgovaram leženo imena majke, brata i devojke, glumeći tako opuštenost, iako mi se stezalo srce, kao da je kamena gromada zalupala u mojim grudima.

Zagrlismo se opet "muški", udarajući jedan drugog po ramenima i plećima, skrivajući poglede jedan od drugog.

23. BURA, SPASAVANJE BRODA

Prošao je i avgust sa svojim ubitačnim žegama, posebno nogađajući "kamenolomce" i obalske radnike. Ušli smo u septembar, podnošljiviji u odnosu na prethodne vreline, mada još uvek topao. Logoraški i robijaški dani teku. Svakoga dana ponešto novo, a ipak sve ostaje po starom, isto. Opet smo, ko zna po koji put, na istovaru balvana sa broda "Koromačno". Podne je, radimo od ranog jutra, ali tempo nije popuštao. Kasno popodne, ostalo nam je još samo nekoliko sati do kraja istovara. Na palubi broda primećujemo žagor i gestikulaciju mornara dok su posmatrali pučinu i horizont prema obali i Velebitu. Gledamo i mi sa obale, ali ništa neobično za nas nije vidljivo, nebo je čisto i vedro, a more mirno. Nigde ni povetarca. Ipak, konačno primetismo nekoliko oblačića, udaljenih negde na kraju mora i čudimo se da su oni izazvali pažnju i uznemirenost brodske posade. Po nama, ko zna kada i da li će uopšte dospeti do nas.

- Dolazi bura! - uzvikuje kapetan sa palube broda, objašnjavajući zašto prekidaju istovar. - Moramo da se što pre udaljimo i pobegnemo u zaklon. - Naravno, mi, manje iskusni Golootočani, opet se čudimo.

Inače, mesto gde se vrši istovar broda je otvoreno prema moru i predstavlja samo improvizovano pristanište sa jednim betonskim gatom koji je pružao slabu zaštitu od talasa i bure. Pokušavamo da već natovareni teret što pre otkačimo sa dizalica i oslobodimo brod.

Miris bure već se osećao u vazduhu, more se zaljuljalo, a s njim se i brod zanjihao i podrhtavao od talasa koji se

još nisu videli na površini, ali su potiskivali brod odozdo, ispod površine.

- Prekidaj sve - povika kapetan - oslobodite brod, otkačite veze sa gata!

Istovremeno brod i obalu zapljusnuše talasi, brodski motori su već brujali "punom parom", čeka se samo naredba za pokret čim se brodske veze oslobode sa stubova na gatu. Brod je bio bočno podmetnut talasima koji istovremeno počeše da se prelivaju preko gata. Kapetan je pokušavao da se okrene pramcem prema moru i talasima, dovikujući nam da otkačimo veze na kraju gata, koje su još ostale privezane za betonske stubove.

Međutim, talasi su već prekrivali ceo gat i po njemu se nije moglo doći do zadnje veze bez opasnosti da talas ne odbaci ili povuče u more sa sobom svakog ko bi se našao na njegovom udaru. Svakim trenutkom talasi su bili sve veći, udarali su u brod sve snažnije i prelivali se preko gata. Niko se nije usuđivao da krene gatom kroz talase, to je mogao da uradi samo ludo hrabar ili neko ko nije bio svestan kakvoj se opasnosti izlaže. Sa broda mornari dovikuju nešto i mašu rukama, ali mi ih na obali ne čujemo od buke brodskih motora i huke morskih talasa. Svi gledamo prema njima i znamo šta hoće, ali ne možemo im pomoći, niko se ne odlučuje da krene kroz talase preko gata. Brigadiri i vođa grupe ne izdaju nikakvu naredbu, opasno je, a ni sami se ne bi upustili u takav poduhvat.

Stojimo na obali i čekamo, ne znajući ni sami šta. Posmatram talase netremice, čini mi se čitavu večnost, oni postaju sve snažniji, ali, zapažam, zadržavaju neki relativni ritam i pravilnost, u određenim kratkim intervalima zapljuskuju i prebacuju betonsku stazu gata i betonske stubove, zatim se, povlačeći natrag svu tu masu mora, talas vraća istim putem, a posle kratkog zastanka od nekoliko sekundi ova ritualna igra talasa se ponavlja još većom silinom. Procenjujem da li bih mogao u trku da pređem razdaljinu između svaka dva stuba na gatu u intervalu kada se talas povuče, a da se pri naletu talasa rukama obuhvatim oko stuba do koga sam dotrčao. Zaključujem da je to moguće, ukoliko more i talasi ne promene ritam naleta i povlačenja preko gata. Odlučujem se u trenu, nesvestan kakvom se riziku izlažem, skidam sa sebe pantalone i cipele i ju-rim ka prvom stubu i, obgrlivši ga obema rukama, uvlačim duboko vazduh i čvrsto se držim kao čeličnim kleštima, dok me ogroman talas zapljuskuje i prekriva zajedno sa stubom i celim gatom. U kratkom intervalu povlačenja i pripremanja vodene mase za novi talas, pretrčavam do drugog betonskog stuba, i tako redom, do poslednjeg. Oslobađam veze i bacam u more, a onda natrag, po istom postupku, pretrčavam od stuba do stuba i stižem do obale.

Sa broda, koji se udaljuje i beži u siguran zaklon luke, čujem zvuk brodske sirene. Posmatram brod i uzburkanu površinu mora, ne shvatajući potpuno šta se dogodilo i šta

se sada događa. Oko mene su stajali svi "utovarivači" i "istovarivači" iz utovarno-istovarne grupe, pogleda uprtih prema pučini i brodu koji se udaljavao i jedva nazirao kroz zavesu morskih talasa. Niko nije ništa govorio.

Pogledah prema gatu koji se jedva nazirao od talasa koji su ga prekrivali i osetih da me tek sada sustiže zakasneli strah koji se, uz blago podrhtavanje u kolenima, razlivao celim mojim telom.

- Bog te mazo, malo je falilo... - zausti brigadir, koji je stajao pored mene, ali zastade, kao da nije znao šta dalje, ili nije mogao da kaže šta je hteo. -Znaš, malo je falilo da opet pogineš! - završi brigadir svoju rečenicu koju je bio započeo još onda kada sam skočio sa pomahnitalog vagoneta.
- Zapali!-"naredi" mi brigadir, podmećući mi cigaretu ispod samog nosa iako je bilo zabranjeno da brigadir služi "bandu" cigarom.

Stajali smo jedan pored drugog i ćutali, sa cigarama iz kojih smo izvlačili guste i jake dimove i ubrzano ih izbacivali od obale ka moru. Pogledah oko sebe - svi su i dalje stajali pored nas na obali i isto tako pušili, izbacujući dimove iz svojih cigara prema moru, kao da je ceo Goli otok goreo...

24. BOLNIČKA LABORATORIJA

Polovinom novembra na Golom otoku počela je da se oseća praznička atmosfera dolazećeg 29. novembra, Dana Republike. Svake godine, toga dana, jedan broj osuđenika bude pomilovan ili amnestiran, i otpušten kućama. Mnoge osuđenike hvata slatka strepnja i nada, a logorske vlasti vrše pripreme za smenu na radnim mestima onih koji odlaze. U toj fazi novih postavljenja logorske vlasti su se oslanjale na svoju procenu ko će izaći a ko ostati, sve dok na nekoliko dana pre samog praznika ne dobiju zvanični spisak.

Takvom procenom logorskih vlasti bio sam predviđen i ja za ostanak, a ne za odlazak, te mi je dodeljeno novo radno mesto. Kao bivši student medicine polovinom novembra premešten sam u bolničku laboratoriju. To mi je saopštio sobni starešina, gotovo prijateljskim tonom, i sam zahvaćen euforijom zbog mogućeg izlaska sa Golog otoka. Inače, ovakva procena da ću ostati na Golom otoku bila je vrlo realna: nisam raščistio istragu i revidirao stav, nisam dobio "pravo glasa", a izdržao sam tek samo polovinu kazne.

Prvog sledećeg jutra povede me dežurni sobe na novo radno mesto. Kod kapije sretoh Milana kome uspeh da dobacim, dok je moj pratilac za trenutak zastao, da sam premešten u laboratoriju. Ostao je u uverenju da sam time dobio i pravo glasa i tek mnogo kasnije, u jednom razgovoru, saznao je da je to bilo samo privremeno rešenje.

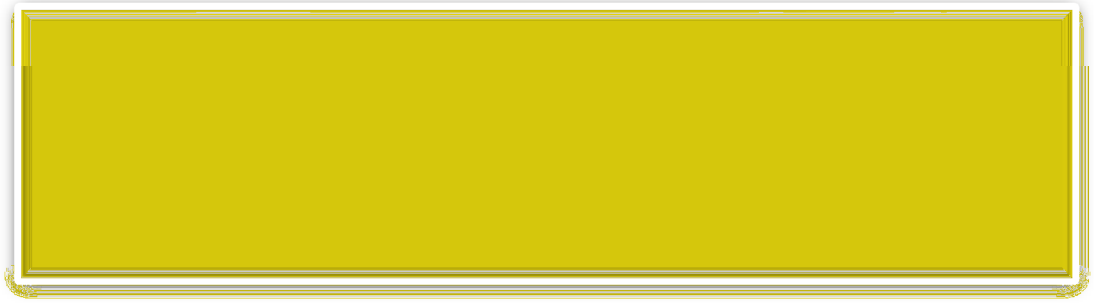

Uđosmo u laboratoriju i moj pratilac se obrati jednom od prisutnih laboranata u belim mantilima:

- Šefe, evo ti novog pomoćnika.

- Meni ne treba pomoćnik, već moj zamenik, jer ja odoh Dvadeset devetog!

Moj pratilac ode i ne saslušavši razočaranog i ogorčenog šefa, koji je dolazak pomoćnika shvatio kao svoj ostanak u logoru i laboratoriji.

- Već treću godinu mi šalju pomoćnike, a meni treba neko ko će me zameniti kao laboranta! - zavapi šef, a ja zaključih po govoru da se radi o Crnogorcu ili Srbinu, sa pomešanim srpskim i crnogorskim izgovorom, ostavljajući me u dilemi da li je on stvarno šef ili ga samo tako zovu.

Nisam smeo ništa da pitam, niti da kažem, da ne bih i ja još više naljutio šefa.

- Nego, uzmi onu pripremljenu epruvetu sa spermatozoidima i mikroskop pa izbroj njihovu gustinu. Vodi računa, jer to su brigadirovi spermatozoidi, za svaki slučaj dodaj neki milion više! Znaš, mnogi traže da provere svoju moć, jer su ostali bez svojih porodica i dece. Hoće ljudi kad se vrate da se ponovo žene i da prave decu!

Ja se sav stresoh od straha od njegove reakcije kad bude čuo da ja ne znam kako se broje spermatozoidi.

- Ja to nikada nisam radio! - priznah, jer drugog izlaza nije bilo.

- Kako, bre, nisi. Pa šta si radio, jado?

- Učio sam druge predmete.

- Koje predmete?
- Biologiju, fiziologiju, anatomiju, fiziku, hemiju...
- Pa, je l' znaš da daješ injekcije?
- Ne znam!
- A, je l' znaš da vadiš krv?
- Ne!
- Au, pa ja, bre, nikada neću da izađem odavle! Koji su te to, jado, profesori učili kad te nisu ništa naučili!
- Garzičić, Dragi Jovanić i Kirićka, Trpinac, Mladenović... - počeh daređam plejadu čuvenih profesora sa beogradskog Medicinskog fakulteta.
- Ih, jado, pa šta to učinješe od tebe!

Zaključih na osnovu toga da je moj šef po struci, verovatno, laborantski tehničar.

Ćutali smo jedno vreme oboje, svako zabrinut za svoju situaciju u kojoj se našao.

- Nego, ti si pametan momak! - pokuša sada šef da mi se dodvori, kao da mu je izlazak zavisio od mene. - Navalimo na obuku! Imamo još nedelju dana do Dvadeset devetog. Prvo, što se tiče spermatozoida, to se radi ovako: sobnim starešinama i brigadirima odrežeš najviše, da te ne bi najurili iz laboratorije, a "bandi" najmanje, da ih zaplašiš da bi što pre revidirali stav.

I tako otpoče žestoka obuka, kao neka vrsta "gonjenja", ali sada ne na kamenolomu, već u laboratoriji. Po ceo dan nisam skidao glavu sa mikroskopa, vadili smo krv i radili analize, brojali spermatozoide i davali inekcije...

Nekoliko dana pred Dvadeset deveti, kada je moja intenzivna obuka bila već pri kraju, dovedoše u laboratoriju novog logoraša za pomoćnika, a mene vratiše u logor.

- E pa, kolega, što je bilo do nas učinjesmo, pokušali smo sve! - reče utučeno šef.

- Više sreće drugi put! - okretoh se i pođoh, razočaran, u logor u novu neizvesnost.

Ostadoh tako u sobi, neraspoređen, na "belom hlebu", nekoliko dana do 29. novembra.

Policijska zgrada u Maloj Tetini

25. AMNESTIJA

Goli otok, 29. novembar, 1956. godina.

Na velikom platou, iznad logora i baraka, podignuta je svečana tribina, postavljeni zvučnici i zastave i izvršene sve pripreme za proslavu Dana Republike. Očekivala su se i pomilovanja, naravno, samo za neke od onih koji su raščistili istragu i revidirali stav i na druge načine potvrdili da su potpuno prevaspitani i iskajali svoje grehe. Među njima je nastala nervoza i nestrpljivo iščekivanje čitanja spiska oslobođenih i pomilovanih. U tom pogledu bio sam miran, ni jednim delićem svesti nije mi padalo na pamet da dolazim u obzir za pomilovanje, nisam se nadao niti strepeo, jer ni po jednom od kriterijuma za puštanje nisam ni približno ispunjavao uslove.

Okupili smo se, svi logoraši, tog prepodneva na platou ispred tribina i čekali da počnu svečani govori. Govore nisam slušao, odvučen svojim mislima "tamo daleko preko mora". Kao kruna svega, posle hvalospevnih govora, došao je i taj trenutak: saopšteno je da je amnestirano hiljadu četiristo osuđenika. To je već probudilo nadu mnogih koji nisu ni pomišljali na slobodu, jer je ukupno u to vreme na Golom otoku bilo oko hiljadu osamsto osuđenika informbirovaca. No, meni i pored toga nije padalo na pamet da mogu i ja da budem obuhvaćen amnestijom. Inače, ovako masovna amnestija bila je direktna posledica posete Nikite Hruščova Beogradu i postignutog sporazuma o normalizaciji odnosa između Jugoslavije i SSSR-a.

Stajao sam po strani sa svojim drugovima iz Kragujevca, Janezom i Milanom, sa kojima sam imao retke prilike da se sretnem i da slobodno izmenimo po koju reč. Ne očekujući da neko od nas bude prozvan, mogli smo po prvi put da razgovaramo duže i bez straha da će nas zbog toga saslušavati. Monotono čitanje imena amnestiranih osuđenika trajalo je već više od jednog sata i mi nismo obraćali ni najmanju pažnju na imena pročitanih, jer nas se to uopšte nije ticalo, niti smo imali i teoretske šanse. Radosni povici posle svakog pročitanog imena dopirali su do nas kao iz nekog drugog sveta. U jednom trenutku nismo začuli povike oduševljenja posle pročitanog imena, a tek onda zanemesmo od čuda i iznenađenja, skamenjeni i šokirani u neverici: pročitano je moje ime i prezime! Gledali smo se zbunjeno, ja sam mislio da mi se to samo učinilo, ali njihovo nemo zurenje u mene potvrđivalo je da je to, zaista, bilo moje ime i prezime. Već su pročitali ime sledećeg amnestiranog, kada se osvestih i bacih kapu uvis, kao što su to radili svi koji su prethodno bili pročitani. Tek tada su i moji drugovi shvatili to isto i, zagrlivši me, oborili na zemlju, a onda uz pomoć još nekoliko logoraša iz moje sobe i radne brigade baciše me uvis, iznad svojih glava. Iz tog oduševljenog čestitanja jedva sam se nekako iskobeljao, plašeći se da me ne ispuste na kamen. Na kraju, kad završiše sa čitanjem, naša radost se pomeša sa tugom, jer imena mojih drugova nisu bila pročitana.

Posle svega, po povratku u logor obuzela me je takva neverica da sam bio gotovo siguran da je to neka greška i da će to neko nekako sprečiti. Vraćao sam film unazad i ponovo ga premotavao: spasavanje broda "Koromačno" bio je jedan jedini realan razlog za moje puštanje i to mi je ulivalo nadu da je sve ovo što se događa istina, a ne san.

Međutim, već iste noći navalila je takva bura da se nije moglo ni na "Goli", ni sa "Golog". Prolazili su dani posle Dvadeset devetog, a mi nismo mogli da krenemo, brodovi nisu mogli da nam priđu! Očigledno je bilo da je to zaista bura i da to nije nameštено, jer gledao sam je svojim očima, ali sam, ipak, strepeo i pitao se: da se nešto ne krije iza svega ovoga?! A dani su i dalje tekli i mi ostajali na Golom otoku.

Vela Draga, u pozadini najvišja tačka Golog otoka – Glavina

26. OPROŠTAJ OD HILDE I CEDE, POVRATAK

5. decembar, 1956. godina.

Sedmi dan od naše amnestije i dodatnog boravka na ostrvu.

Dosađujemo se u sobi i čekamo. Ležim i osluškujem huk vetra i morskih talasa koji se lome o stenje Golog otoka, kao da se nikada neće zaustaviti.

- Slovenac, je l' čuješ buru? - dobacujem Slovencu, koji isto kao i ja leži u baraci i ćuti.

- Ništa ne čujem! - odgovara Slovenac, ušmrkavajući u nos vazduh, kao kad želi da nešto omiriše. Naravno, i totalno gluv bi morao da čuje orkanske udare vetra i mora, ali on misli da ga ja pitam da li nešto miriše.

Uto u sobu uđe dežurni i pozva dva dobrovoljca da odu do pilane i donesu u logor dve daske. Ja skočih sa kreveta i ne sačekavši šta treba da se radi na pilani, koristeći šansu da obiđem štalu, o čemu sam već nekoliko dana razmišljao. Za mnom mahinalno skoči i bunovni Slovenac.

- A gde ćemo? - zapita me tiho Slovenac kad izađosmo iz logora u pratnji jednog brigadira.

Ćutao sam tajanstveno dok me je Slovenac gurao laktovima, tražeći odgovor. Dok smo išli vetar nas je zanosio preteći da nas zbaci niz liticu u more, uvijajući nam oko nogu ispod kolena dugačke šinjele.

- Na Grgur! - odgovorih u jednom momentu, verujući da će Slovenac shvatiti da se šalim, jer i sama pomisao ulaska u čamac je bila više nego suluda.

Kad stigosmo i uđosmo u štalu, Hilda i Ceda, koje su bile jedna do druge, zarzaše čim me prepoznaše. Po običaju, još dok smo radili zajedno, podelih im po parče hleba i marmelade, koje sam sačuvao od doručka. Brigadir nam, izlazeći iz štale, dobaci da požurimo. Zagrlih ih, osećajući toplinu njihovih njuški na svom licu, a zatim se izmakoh i salutirah, uz vojnički pozdrav.

Po povratku u logor Slovenac mi priđe kad smo ostali sami i reče:

- Bre, Srbine, danas si me dva puta preplašio na smrt!
- Kako to, Slovenac? Kad?
- Prvi put kad si rekao da idemo čamcima na Sveti Grgur, već sam se bio oprostio sa svim mojim najbližim. Ne bi mi bilo žao da sam se udavio pre amnestije, ali gde sada kada sam pušten na slobodu!
- Izvini Slovenac, ali nisam mogao ni da pretpostavim da si toliko naivan i da ćeš mi poverovati!
- Pa, eto, sada se i ja sam sebi čudim što sam ispao toliki naivko, ali u svemu tome šta smo sve dosad preživeli i doživeli, izgubili smo svaki osećaj za realnost.
- A drugi put, kad sam te drugi put preplašio?
- Drugi put, kad si se pozdravljao sa konjima i stajao pred njima "mirno" uz vojnički pozdrav, mislio sam da si potpuno "odlepio"! Gde baš sada da ti se to desi kada treba da ideš kući, gde takav lud da se pojaviš - reče Slovenac i dalje me gledajući ispitivački.
- Znaš, Slovenac, oni konji su isto što i mi, i više od toga - osuđeni na doživotnu robiju - nikada neće izaći

odavde. Njih tretiraju kao najteže informbirovce, prošli su gonjenje i izdržavali najteži gas, nikada neće biti pomilovani, i nikada neće raščistiti istragu i revidirati stav. Oni nikoga nisu i neće izdati i denuncirati! A mnogi od nas se vraćaju sa tim mrljama u duši.

Slovenac me je, krijući pogled, ponovo zagledao ispitivački i uplašeno.

- Znaš šta, Srbine, ti si ipak "otkačio"! Kad stigneš napolje, samo ćuti i nikom ništa ne govori, možda neće ništa da primete - pokušavao je Slovenac kroz šalu da mi kaže šta stvarno misli o meni i o nama.

A šta bi tek Slovenac pomislio da sam mu još rekao kako mogu da se zakunem da sam u očima Hilde i Cede video suze na oproštaju! Poslušao sam ga da nikome ništa ne pričam, možda neće primetiti da sam "odlepio".

Sutra je došao 6. decembar, 1956. godine, moje 756. i poslednje jutro u zatvoru.

Tek ovog, osmog dana posle 29. novembra, more se smirilo, ali broda još nije bilo do pred podne. Baš, kao što sam i sumnjao, da tu ima nešto?! Paranoidne misli su mi se, sa ovim čekanjem na brod, sve više širile i potvrđivale. Međutim, na moju radost, oko podne moje sumnje su sa dolaskom broda splasnule, ali se nisu sasvim izgubile. Ukrcali smo se na brod-cisternu "Izvor", koji nas je prevezao do Rijeke. Mada još uvek nisam bio sasvim siguran da je konačno došao kraj mom robijanju jer, pomišljao sam, ko zna šta se sve može desiti; padale su mi na pamet i takve misli, kao recimo: dogovor sa Rusima

je formalno ispoštovan i amnestija je proglašena, a posle toga mogu nas uhapsiti za bilo šta drugo.

Zagledan u površinu mora koju je presecao brod, kao da su i moje misli tako raspolućene plivale između radosti i slutnje; bio sam nemoćan da ih povežem i zaplovim sigurno napred. Naprotiv, vraćao sam se natrag, moj brod je plovio ka Golom otoku i logoru. U tom rastrzanom razmišljanju čuh iz blizine glas Srbina sa Kosova koji se pravdao grunici bivših osuđenika:

- E, bogumi, sad ni ja ne znam kud će nas i što će s nama!

- reče snuždeno, kao da je do sada uvek to tačno znao i po-gađao.

Tu na brodu nalazio se i laborant koji je ipak dobio zamenu i dočekao odlazak kući.

- Poslali su mi zamenu u poslednjem trenutku pred 29. novembar, ali uspeo sam da ga obučim za ove dane čekanja na brod. Samo jedno nije mogao da radi: gadi mu se da broji spermatozoide! - reče veselo, i dalje ubeđen da je njegov izlazak na slobodu zavisio samo od zamene u laboratoriji.

Konačno - luka Rijeka.

Na jednom od sporednih koloseka železničke stanice čekala nas je posebna kompozicija koja će nas odvesti do Beograda. Mnogi pojuriše u vagone i zauzeše mesta, ne želeći ništa da reskiraju, iako je do polaska voza bilo nekoliko sati čekanja. Manje grupice usmeriše

se ka gradu i ka pristaništu, a čuh i komentar jednog od njih:

- Ko će sa mnom, ovde sam služio vojsku, poznajem Rijeku kao svoj džep? Na riječkom pristaništu su naj... prostitutke na čitavom Balkanu!

Bio sam spreman da i ja nekud krenem, sam ili sa nekom grupom, sa čudnim osećanjem da mogu slobodno da se okrenem na bilo koju stranu sveta, gore ili dole, levo ili desno, ali me, da u tome uživam, spreči Ćija koji me uhvati za rukav i povede ka vozu.

- Što je sigurno. sigurno! Vidiš kakvi smo, u ovim vojničkim uniformama bez oznaka i opasača, nit civili nit vojnici, ima da nas svaki čas legitimišu, dok nas ne uhapse.

I tako uđosmo u voz, čekajući čitava dva sata da krenemo.

Iz pojedinih vagona i kupea čule su se partizanske pesme u hercegovačko-crnogorskoj verziji, uz podvriskivanje i uzvikivanje parola u znak zahvalnosti za udeljenu nam slobodu.

U Zagrebu se pozdravih sa Slovencem koji je skretao ka Ljubljani.

- Ej, Slovenac, koga ćeš prvo da potražiš u Ljubljani?
- dobacih mu kroz prozor voza na rastanku, na šta sam unapred znao odgovor.
- Zna se, studentkinju prava! - odgovori kroz zagonetni osmeh, još više probudivši tajanstvenost kod mene, ostavljajući me zauvek u dilemi da li je ova

“informbirovka” zaista postojala ili je bila samo plod njegove mašte.

- A, ti, Srbine, koga ćeš ti da potražiš?

- Svoju devojku, ako me još čeka, a ako ne, potražiću neku drugu, možda onu sa bademastim očima u noćnom autobusu za Studentski grad!

- Servus, Srbine!

- Servus, Slovenac!

Zalazak sunca u maloj Tetini

27. BEOGRAD, KALEMEGDAN

7. decembar, 1956. godine.

Po dolasku u Beograd šetao sam ulicama, obilazeći sva mesta na koja sam kao student odlazio, osmatrajući iz daljine fakultet, Studentski grad, bioskope i pozorišta, a uveče kretoh ka Kalemegdanu.

Hladno decembarsko veče. Prošle su dve godine i jedan mesec od one večeri, 10. novembra 1954. godine, kada sam stajao na ovom istom mestu na Kalemegdanu i, ovako naslonjen na kamenu ogradu, udisao vlagu i hladnoću ove imenom iste reke ispred sebe, utapajući se u njene talase.

Tada sam imao devetnaest godina, a sada dvadeset jednu.

Morao sam sada ponovo da dođem i stanem ovde gde je sve počelo. Morao sam da se vratim na isto mesto, u isto vreme, da ovde bude kraj i novi početak. Sve je isto kao pre: sve oko mene i sve u meni, sve što vidim i što osećam, sve me vraća u prošlost koja kao da još uvek traje i još se uvek događa.

Pokušavam da se pokrenem, da se odlepim od ograde i vratim u sadašnjost, da prekinem tu vezu koja se kao omča zatezala oko mog vrata, sve jače ukoliko sam više želeo da je se oslobodim.

Vreme je teklo kao reka ispred mene, nisam znao koliko već ovako stojim, nepomičan. Beličasti talasi Save povremeno zasvetle, uzvraćajući odsjaj mesečine koja se za tren otkrije kada se oblaci pomere ploveći po nebu, kao brodovi po moru. Odmah, zatim, kada oblaci opet

natkrile mesec, ponovo zavlada mrak nad Savom i Kalemegdanom.

Zurim i dalje preko reke i preko mosta, čini mi se još od one večeri - sve je isto, svetla uličnih sijalica se granaju u dva pravca i ulivaju u gradska svetla Zemuna i Novog Beograda, boreći se sa mlečnom masom magle i tame. Sasvim levo naslućuju se svetla Studentskog grada, paleći se povremeno i gaseći na prozorima studentskih soba.

- Vojak, koliko je sati? - prenuše me pitanjem mladić i devojka koji su, držeći se za ruke, izronili iz mraka zajapurenih lica i svetlucavih očiju, sa vunenim kapama preko ušiju, zastali za trenutak, čekajući moj odgovor.

Očigledno, mislili su da sam vojnik. Gledao sam ih zanemeo i iznenađen; ošišan i gologlav, sa vojničkom kapom u ruci i uzdignutom kragnom vojničkog šinjela, ličio sam na vojnika koji je pobegao iz kasarne. Zbunjeni mojim ćutanjem i izgledom, slegnuše ramenima i uz veseli kikot odjuriše niz zamrznutu kalemegdansku stazu, nemajući vremena ni da se čude mom ćutanju.

- Nemam sat, kolega! - rekoh šapatom kada su oni već bili nestali sa mračne staze.

Odvojih se od ograde i, navlačeći kragnu šinjela još više uz vrat, do ušiju, kretoh lagano, korak po korak, prema Knez Mihailovoj, istim onim putem kojim sam pre dve godine išao prema Kalemegdanu. Činilo mi se kao da se vraćam iz šetnje u koju sam pošao malopre, kao da se između odlaska i povratka ništa nije dogodilo.

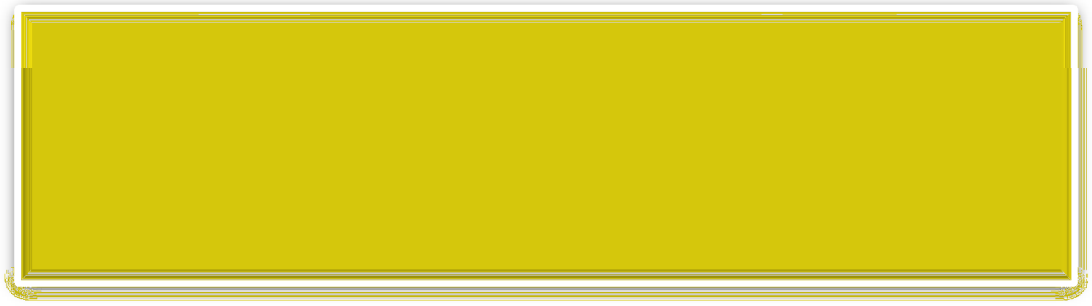

Povremeno obasjan bleskom svetlećih reklama iz izloga, privlačio sam ljubopitljive poglede prolaznika dok sam se provlačio između njih, neobičan u raskopčanom vojničkom šinjelu, ošišan i gologlav usred decembra, sa vojničkom kapom u ruci. Naravno, niko nije znao kako posle žestokih letnjih golootočkih žega i usijanja, hladan, ledeni decembarski vazduh prija ošišanoj glavi.

Pređoh na drugu stranu ulice na istom onom mestu, kod "Kolarca", gde sam i ranije prešao, ali u suprotnom smeru, odlazeći u neplaniranu, valjda sudbom određenu dvogodišnju šetnju. Setih se one neplaćene votke od 10. novembra '54. Kroz oznojeno i zamagljeno staklo na ulaznim vratima restorana nije se ništa videlo sa ulice. Još s vrata zapahnuo me je miris duvanskog dima i vruće rakije, toplog kafanskog vazduha i žagor gostiju, među kojima su se u dnu sale najgrlatije izdvajali glumci i studenti sa pozorišne akademije.

Stao sam pored šanka, odmah do vrata i, pogledavši se u zamagljenom ogledalu, jedva prepoznah svoj lik, tražeći sebe istog onakvog kao kad sam se ovde poslednji put video. Za stolom u uglu prepoznah nekoliko kolega sa fakulteta koji baciše uzgredan pogled prema vratima i meni, ali, ne prepoznavši me, nastaviše glasnu raspravu i prepirku koju su možda započeli još one večeri kada sam ih tu ostavio.

- Dajte mi još jednu votku! - rekoh kelnerici koja je stajala za šankom i čekala da naručim piće.

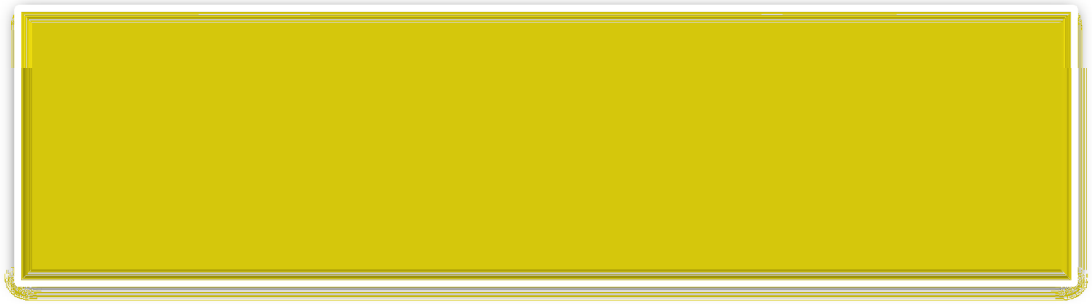

- Ali, ova vam je prva, vojniče! - ispravi me ona, gledajući me radoznalo.
- Ne, ovo je druga! Jednu sam popio još pre dve godine.
- Aaa. tako! - prihvati konobarica, verujući da se šalim. Prepoznah u njoj onu istu konobaricu od pre dve godine.
- Baš tako! - uzvratih joj uz osmeh koji se kao pukotina pokrenuo u ogledalu iza šanka na mom preplanulom licu. Podigoh čašu naspram one u ogledalu, nazdravljajući sam sebi.
- Naplatite dve votke - rekoh, zbunivši je još više.
- Ali - htede da nešto kaže, verujući, možda, da sam pijan.

Izađoh i kretoh ka železničkoj stanici.

Na peronu uobičajena slika: užurbana masa, sudarajući se međusobno, jurila je u suprotnim smerovima, uz peron i niz peron, jedni prema vozovima, drugi iz vozova prema stanici i izlazu. Uđoh u svoj voz Beograd-Kragujevac, sa polaskom u dvadeset dva časa. Sa prozora iz svog kupea, dok je voz lagano klizio i udaljavao se od perona, posmatrao sam grupice ljudi koji su mahali onima u vozu, svako ispraćajući nekog svog dragog, prijatelja ili rođaka.

Pored njih, na peronu, izdvojen malo u stranu, naslonjen na peronski stub, stajao je “moj” čovek u kratkom žutobraon mantilu, sa rukama u džepovima i zapaljenom cigaretom u ustima. Otvorih prozor i mahnuh

mu kao svom starom dobrom poznaniku. Otpozdravio mi je izvukavši jednu ruku iz džepa i mahnuvši njome leženo preko ramena dok je odlazio ka izlazu, polako se smanjujući i utapajući u mlečno svetlo staničnih sijalica.

Voz je sve više dobijao ubrzanje. Ostah na prozoru sve dok svetla Beograda u daljini ne uminuše.

Ženski logor

DRUGI DEO

PSIHOLOŠKI SINDROM GOLI OTOK

1. POJAM PSIHOLOŠKOG SINDROMA

Goli otok, pre svoje neslavne logoraške uloge, nije bio poznat kao neko značajno ostrvo. Mnogi nisu ni čuli da ovo ostrvo uopšte i postoji; na mapama čak i većeg razmera obeležavano je samo kao jedna obična tačka, a u mnogima nije bilo ni ucrtano. Ovo ostrvo bilo je pusto i nenaseljeno, sa kamenim gromadama, bez rastinja i bez života, ako se izuzmu zmijska legla i ptičja odmorišta. Bio je to samo go kamen, opkoljen morskom vodom.

Međutim, ovo ostrvce dočekalo je svoj veliki istorijski trenutak i dobilo svoj poseban značaj 1949. godine na jedan sasvim kontroverzan i paradoksalan način: ostrvo dobija prvorazrednu državnu i partijsku ulogu i značaj, a da se, ipak, o njemu nije javno govorilo, niti je smelo da se pominje u međusobnim razgovorima, pa je tako, uprkos svom iznenada dobijenom značaju, steklo i atribut najveće državne tajne. Ime "Goli otok" nije smelo da se glasno izgovara, već samo šapatom i u poverenju, o čemu se samo šuškalo i naslućivalo - ovo ostrvo zvanično kao da nije ni postojalo. Svako znanje o ovom ukletom ostrvu bilo je zabranjeno: oni koji su bili na njemu kao zatočenici, nisu smeli da pričaju kako je tamo i šta su sve doživeli, a oni koji su ponešto načuli o tome, nisu smeli dalje da prenose ono što su saznali. Naravno, i oni koji su tamo bili službeno -predstavnici vlasti, islednici, čuvari i stražari - bili su obavezni na čuvanju državne tajne.

Ipak, priča o Golom otoku probijala se i širila kao "velika tajna" čitavom Jugoslavijom, a posebno Srbijom i Crnom Gorom - priča o Golom otoku probijala se i van granica zemlje, na istok i na zapad. Tako je nastajao i

razvijao se kolektivni psihološki sindrom Goli otok - sindrom koji je svojim otrovnim pipcima oktopoda zahvatio najširu populaciju ljudi, čitav narod - i one koji su bili na Golom otoku kao zatočenici, i one koji su o tome samo slušali i naslućivali šta se tamo događa, ali i one koji su tamo slali "informbirovce" i koji su ih čuvali i "prevaspitavali." Vlast je čitavu deceniju bila pod intenzivnim stresom i strahom od "informbirovaca", a više decenija kasnije informbirovci su ostali najveći neprijatelji i najveća opasnost po državu, vlast i partiju. Sa druge strane, psihološki sindrom Goli otok zahvatio je i hiljade ljudi koji su strahovali od opasnosti da budu poslati na to ostrvo. Strah je zavladao i širio se poput epidemije, neizlečive zarazne bolesti. Bile su to dve strane jedne iste medalje, jednog sindroma sa povratnim i suprotnim smerom delovanja između onih koji su bili logoraši i onih koji su ih tamo poslali i čuvali.

Ovakva uloga i važnost ovog ostrva trajala je samo jednu deceniju, od formiranja logora 1949. do njegovog gašenja kao informbirovskog logora, 1959. godine, prohujavši u tom kratkom vremenu poput orkana, ostavljajući pustoš u ljudskim dušama i kolektivnoj svesti čitavog naroda. Kada se logorska epopeja završila puštanjem i poslednjeg zatočenika iz logora, ostrvo ipak nije moglo da bude zaboravljeno i potopljeno u dubine Senjskog kanala - ono je ostalo i dalje tamo ukotvljeno, ali sada sa novom posadom, sa mladim kriminalcima-osuđenicima. Ipak, iza svega ostao je i dalje da živi u svom izmenjenom liku, ali sa istom suštinom, *psihološki sindrom Goli otok.*

Kada je Goli otok završio svoju logorsku informbirovsku funkciju, oni koji su mu dodelili takvu monstruoznu ulogu poželeli su da se svega toga otarase i odreknu, da se sve to što pre zaboravi, da i sami zaborave njegovo postojanje, pa su sve o njemu i oko njega držali i

dalje kao državnu tajnu broj jedan. Naravno, to nije moglo tek tako, samo jednom naredbom da se ostvari - lakše bi bilo potopiti tu kamenu gromadu u more, no izbrisati iz sećanja ljudi i cele jedne generacije golootočki sindrom. To je bila tajna samo utoliko što se o Golom otoku nije smelo javno govoriti i pisati, ali o toj tajni su svi znali golu i surovu istinu, iako su o tome morali da ćute. Ćutali su i dalje svi - i oni koji su bili tamo zatočeni, i oni koji su ih tamo poslali i čuvali, ali i mnogi koji su o tome samo slušali priče i šaputanja, i samo naslućivali šta se tamo događalo.

U vreme informbirovske kampanje vlast je, u pogledu ljudskih prava i sloboda, policijskih privođenja, saslušanja i hapšenja, sudskih i administrativnih kazni, postupala kao u vreme vanrednog stanja, iako ono nije bilo zvanično proglašeno.

Na kraju, kada je sve protutnjalo, iza svega ostao je psihološki sindrom Goli otok - strah, psihičke traume i poremećaji, frustracije, kompleksi...

2. RUSKI SINDROM

Paralelno sa golootočkim sindromom javio se i širio *ruski sindrom*, kao njegov neraskidivi deo i pandan. *Ruski sindrom* je, kao i golootočki, u suštini počinjao i završavao se političkim i ideološkim motivima, a ispoljavao se u propagandi da sve što je rusko treba odbaciti i da ga treba zabraniti: nije smela da se hvali ruska umetnost, književnost, nisu smele da se pevaju i slušaju ruske pesme, ruski filmovi su bili potpuno potisnuti zapadnim, a u

restoranima i hotelima izbegavalo se čak da se služi i pije ruska votka. Svako ko se nije pridržavao ovih pisanih i nepisanih pravila, ne samo da je postajao sumnjiv, već je pozivan i na saslušanja i odgovornost, proglašavan neprijateljem, informbirovcem! Masmediji, štampa i radio, striktno su se pridržavali ovih uputstava i pravila izdatih od najviših državnih i partijskih organa; u školama i na fakultetima su se reformisali programi i preusmeravali u skladu sa tekućim političkim i ideološkim potrebama. Kultura, umetnost i nauka bili su potpuno podređeni ovakvoj politici. Sport i sportska takmičenja sa Rusima i SSSR-om dobijali su politički i ideološki značaj mržnje i borbe za opstanak nacije. Takva nagla i nasilna preorijentacija osećanja i svesti jednog naroda prema drugom zadirala je u najšire slojeve naroda i najdublje sfere ljudske svesti i ljudskih osećanja, bila je šokantna i pogubna, ugrožavajući mentalno zdravlje nacije i njen kolektivni i individualni moral i etiku.

U narodu je ovakvo nasilno preusmeravanje osećanja ljudi u suprotnom, neprijateljskom smeru, prema dojučerašnjim ratnim saveznicima i istorijskim prijateljima, sa bliskim slovenskim i pravoslavnim narodom, delovalo kolektivno traumatski i frustrirajuće. Vlast nije mogla adekvatno da prepozna ovakva osećanja kod ljudi i razlikuje ih od ideološkog i političkog opredeljenja za "Rezoluciju informbiroa".

Velika Žica

3. OSTRVO - FIZIČKA IZOLACIJA

Goli otok je malo ostrvo, površine od svega 4,7 kvadratnih kilometara, koje na prvi pogled odaje utisak kao da je neka kamena gromada poput ledene sante potonula u more, čiji je najveći deo ispod površine, a samo vrh ostao da strči iznad, ustremljen ka nebu. Ovo ostrvo se nalazi u Senjskom (Velebitskom) kanalu na severu Jadranskog mora i udaljeno je desetak milja od Velebita u trouglu između ostrva Svetog Grgura, Raba i Prvića. Koliko je ranije ostrvo bilo nepoznato, čak i za dobre znalce geografije, toliko je Senjski kanal, koji ga odvaja od Velebita, bio čuven i poznat po snažnim burama i ogromnim talasima, ulivajući strah moreplovcima i ribarima, često uzimajući danak u žrtvama.

Ovakvom svojom minijaturnom veličinom i specifičnim položajem ostrvo je bilo idealno za fizičku izolaciju osuđenika od spoljnjeg sveta, a ipak i dovoljno veliko za smeštaj logora i ostalih objekata. Blizina obale je, takođe, bila od značaja prilikom izbora ovog ostrva za smeštaj logora, radi lakše komunikacije u snabdevanju neophodnim namirnicama i drugim proizvodima za potrebe zatvorenika, kao i za snabdevanje radionica potrebnim materijalom. U takvoj fizičkoj izolovanosti ostrva osuđenici su se osećali stešnjeni i sputani, i samo su mogli pogledom da dosegnu okolne obale i ostrva, ili po koji udaljeni brod. Noću su se videla svetla sa obala i drugih ostrva, a posebno su se izdvajala treperava svetla Raba sa severozapada.

Fizička izolacija zatvorenika, shvaćena od strane vlasti kao totalna i potpuna, predstavljala je jednu od

prvih i najvažnijih komponenata u metodologiji procesa prevaspitanja. Izolacija je bila bukvalno fizičko odstranjenje okuženog mesta iz društvene sredine, kao fizičko amputiranje obolelog organa iz zdravog tkiva države i društva. Tako je u ovakvoj fizičkoj izolaciji nastajao potpun prekid između zatočenika sa jedne, i prostora sa druge strane, u kome se on ranije nalazio i kretao. Povratak natrag nije bio moguć ukoliko obolelo tkivo ne ozdravi time što se na amputirano tkivo logoraša implantira drugo; tako je nastajao drugi, novi čovek, potpuno izmenjen, izgrađen na prethodno razorenom i uništenom. Tako su bar zamišljali i planirali kreatori i realizatori ovog specijalnog sistema prevaspitanja.

4. PRVI INTERESENTI ZA OSTRVO

Pored mornara i ribara koji su, ploveći Senjskim kanalom, ostrvo uglavnom upoznali po njegovoj lokaciji i specifičnoj spoljašnjoj konfiguraciji, ne pridavajući mu nikakav poseban značaj, prvi interesenti za ovo ostrvo i, može se reći, najbolji poznavaoci njegovih karakteristika, bila su četiri čoveka različitih zanimanja i afiniteta: prvi je predratni industrijalac, vlasnik ostrva, koji je pokušao rudu boksita da preradi i komercijalno eksploatiše, ali u tome nije uspeo zbog siromašne koncentracije rude u golootočkom kamenu; drugi čovek bio je general Dušan Simić koji je, prema nekim saznanjima, 1939. godine predložio da se uradi projekat o pretvaranju Golog otoka u koncentracioni logor za eventualne potrebe deportovanja predratnih komunista; treći čovek bio je

umetnik, vajar Antun Augustinčić, koji je dolazio na ostrvo sa namerom da ispita mogućnosti korišćenja golootočkog kamena i mermera za klesanje i umetničku obradu; četvrti čovek, koji je došao na ostrvo kao pratilac umetnika Augustinčića, bio je Stevo Krajačić, čuveni posleratni policajac, jedan od najuticajnijih ljudi državnog i policijskog aparata tog vremena, siva eminencija i jedan od najintimnijih prijatelja i saradnika Josipa Broza. Dok je umetnik Augustinčić u svojoj viziji obrađivao grubi golootočki kamen i u mašti klesao umetničke figure, dotle je Stevo u svojim mislima i u svojoj glavi razrađivao sasvim druge kombinacije o upotrebi golootočkog kamena i ostrva; budući policajac shvatio je bogomdane mogućnosti ovog ostrva i ovog prostora, kreirajući u svojoj svesti njegovo korišćenje u nekom budućem vremenu koje će, zaista, doći 1949. godine.

5. ODLUKA O LOGORU IZVOR GOLOG OTOKA

Formalni trenutak izbora Golog otoka za mesto budućeg logora, odnosno procedura izbora i donošenje takve odluke, nisu poznati javnosti niti se postojećim uvidom u pristupačnu dokumentaciju to može pouzdano utvrditi; to je ostala tajna, a pitanja su ostala da lebde u vazduhu: kako i na koji način je izvršen izbor, ko je i kako odlučivao. Uostalom, postavlja se i pitanje da li je ikada i doneta formalna, zvanična odluka, ili je logor nastao i razvijao se na neki drugi način. Ako se budu pronašli i otvorili neki drugi tajni spisi i dokumenta, saznaće se možda sve, ili bar nešto više o Golom otoku i njegovim tvorcima i kreatorima.

Međutim, postoje i sada neke vrlo realne pretpostavke, a među osuđenicima, pa i kod ostalih građana, one su se prepričavale kao verodostojne i istinite. U svakom slučaju, odluku je doneo i globalnu politiku i metodologiju prevaspitavanja kreirao najviši državni, vojni i partijski vrh iz koga su svi su znali, zajedno sa saizvršiocima, za njegovo postojanje i za ono šta se tamo zbivalo. Naravno, ne može se zamisliti da u tako presudnim i prelomnim trenucima opstanka države i vlasti o svemu nije direktno i neposredno odlučivao vrhovni vođa Josip Broz, tako da Goli otok, najverovatnije, nosi pečat njegove volje i autoriteta, ili bar njegove saglasnosti. Da li je to bilo u nekom opuštenom ćaskanju ili službenom razgovoru sa Stevom Krajačićem, ili nekim drugim, u kabinetu ili salonu, u generalštabu i ministarstvu, ili na nekom plenumu, nezaobilazno je bilo Titovo konačno odobrenje i naređenje.

Geografski i lokacijski izbor baš ovog ostrva, Golog otoka, za formiranje informbirovskog logora diktirale su i neke druge potrebe, između ostalog i to da logor bude što dalje od istoka na sever i zapad, i što dalje od Srbije Crne Gore, odakle je bilo najviše osuđenika.

6. OSNOVA FAZU ZA PRVU VASPITANJA

Veličina, položaj i reljef ostrva u potpunosti su mogli da zadovolje sve osnovne potrebe za logorski život i rad osuđenika. Nekoliko ostrvskih uvala i draga omogućile su da se koriste kao pristaništa, a kamen je predstavljao neiscrpni materijal za vađenje, obradu i gradnju. Odabran

je teren za izgradnju logora i "žice", uz uvalu koja se uzdizala na kamenitoj kosini. Barake i svi drugi objekti su građeni od kamena i drveta. Pored petnaest baraka u logoru je izgrađen i niz pratećih objekata: kuhinja, perionica i klozeti, a na vrhu bolnica. Posebno, van žice, bile su locirane zgrada za miliciju i islednike, hotel za islednike, upravna zgrada, magacini i radionice. Otvorena su radilišta i kamenolomi, posebno poznati kao kote "101" i "102". Izgrađene su radionice, među kojima je finoklesarska bila veoma dobro opremljena za rezanje kamenih blokova i obradu mermera, i pilana za obradu drveta. Sve ove objekte i pojedine delove ostrva povezivali su putevi usečeni u kamenu i nasuti tucanikom.

Sliku Golog otoka posebno impresivno upotpunjuje i simbolizuje najviša visinska tačka koja iznosi 227m - Glavina i izranja iz mora kao kamena vulkanska masa, zaustavljena pri erupciji. Kameni masiv ostrva deluje kao da je sačinjen od jednog komada koji strči iz mora samo svojim manjim delom. Kada se prvi put ugleda, čini se kao da će svakog trenutka da se pokrene i izruči lavu, kao da će ostrvo poleteti u nebo. Danju, pri sunčanoj svetlosti celo ostrvo blešti i isijava vrelinu letnjih žega, a noću, na mesečini, sa okamenjenim senkama liči na utvrđeni ukleti zamak. Zimske bure, brišući vetrovi i povremene vejavice podsećaju na prizore ledene sibirske zime, pretvarajući stenje i ostrvo u skamenjeni glečer.

Da li su ovakva priroda i klima, kao i preteći izgled i ambijent Golog otoka, bili od značaja za izbor baš ovog ostrva za osuđenički logor? Svakako, projektanti sistema prevaspitanja informbirovaca svesno su izabrali ovakvo mesto, jer uslovi urbanih sredina i zatvora u njima nisu mogli da se uklope u sistem i metodologiju zamišljenog tretmana i prevaspitanja osuđenika. Već sam dolazak na golo ostrvo i iskrcavanje na obalu obeshrabruju i ostavljaju utisak izgnanstva na neku drugu planetu, u neki

drugi svet. Na taj način istog tog trenutka započeta je prva faza u prevaspitanju, početak raspada i dezintegracije ličnosti - osuđenik je gubio oslonac na takvom tlu i u takvom fizičkom okruženju i ambijentu i već bio pripremljen za nove faze modeliranja buduće prevasnitane ličnosti.

7. OSUĐENIČKA SAMOUPRAVA

Osnovna organizacija sistema za prevaspitanje osuđenika bila je logorska samouprava osuđenika. Na čelu ovog sistema i na vrhu hijerarhijske lestvice nalazio se načelnik za prevaspitanje, a ispod su bile sobne starešine koje su neposredno rukovodile prevaspitanjem u logoru, i brigadiri, koji su bili rukovodioci radnih grupa u radionicama i na radilištima. Posle ovih rukovodećih funkcija, aktivnu ulogu u prevaspitanju logoraša imali su revidirci, osuđenici koji su raščistili istragu i revidirali stav, javno se pokajavši za sve što su učinili. Svi su oni imali pravo glasa, učestvujući u razmatranju raznih pitanja osuđeničke samouprave, i svi su imali razne beneficije u pogledu tretmana u logoru, nova odela, bolja radna mesta, pravo na češće pakete i pisma. Međutim, visina beneficija i privilegija bila je hijerarhijski usklađena sa stepenom rukovodećih uloga i funkcija, tako da revidirci nisu imala ista prava i beneficije koja su imali viši rukovodioci logorske samouprave, niti su kreirali unutrašnje odnose i pravila ponašanja; oni su bili samo izvršioci, egzekutori. Naspram njih, ili neposredno ispod njih, bili su logoraši bez prava glasa. Kao što i sama reč kaže, oni nisu imali prava da učestvuju u donošenju bilo

kakvih odluka - oni, jednostavno, nisu imali nikakva prava - i njihov glavni zadatak bio je da raščiste istragu, pokaju se i time revidiraju svoj stav. To je podrazumevalo, između ostalog, potkazivanje i denunciranje ljudi sa slobode koje su poznavali pre svog dolaska u logor, kao i prijavljivanje onih koji harangiraju u logoru, to jest onih koji prave neprijateljske i sarkastične aluzije, primedbe ili kritike u odnosu na vlast, državu, partiju i rukovodstvo, ili na logorski život i sistem prevaspitanja u njemu. Osuđenik bez prava glasa, koji nije aktivno pristupio raščišćavanju istrage, bacan je u izolaciju odvođenjem iz sobe u posebne prostorije, i na kamenolomu podvrgavan gonjenju na taj način što je stavljan na prednji, kraći kraj prepunjene kasele ili tragača, dok su se pozadi smenjivali aktivisti, gonioci.

Posle kraćeg ili dužeg perioda raznovrsnih pritisaka, koji može da traje više meseci ili godina, i tek kada se stekne utisak da osuđenik zaista nema više šta da kaže nego što je kazao u istrazi, otvara se put ka pravu glasa, za razliku od onih koji su pravo glasa sticali denunciranjem i potkazivanjem. Da li će neko dobiti pravo glasa zavisilo je i od težine dela za koje je osuđen, tako da su osuđenici samo za verbalne delikte i lakša krivična dela lakše dolazili do prava glasa, a osuđenici za špijunažu, diverzije, atentate - najteže, sem ako ne ulože tokom raščišćavanja istrage veliki ulog.

Logorski revidirci i aktivisti, iako samo izvršioci naloga u metodologiji prevaspitanja, u zavisnosti od sopstvenih sklonosti i afiniteta, mogli su i sami da kreiraju konkretne postupke koje primenjuju prema bandi za vreme gonjenja, sa novim sočnim psovkama, uvredama i poniženjima, tako da su svoje sadističke i patološke nagone mogli da zadovoljavaju i da se iživljavaju na razne načine. Bila je to i stvar karaktera revidiraca: što veća angažovanost i što žešća tortura koju su primenjivali

samoinicijativno prema bandi, i što više ličnog doprinosa u blaćenju i psovkama, što više dodavanja gasa prilikom gonjenja, kao i što više poniženja koje su nanosili progonjenim logorašima, donosilo im je sve više poena u napredovanju u logorskoj hijerarhiji i u sticanju podobnosti za izlazak sa Golog otoka i odlazak svojim kućama.

Sve konce procesa prevaspitanja u svojim rukama držali su golootočki islednici, mada oni nisu bili "prvi pokretači" i od njih nije sve počinjalo: generalnu metodologiju prevaspitanja i tretman golootočkih logoraša u celini određivali su najviši državni i partijski organi, odnosno najviši i najuži krug rukovodstva, a individualnu poziciju svakog logoraša u tom okviru i primenu metoda prevaspitanja određivao je islednik, da bi, na kraju tog lanca, operativni deo torture preuzimali logorski aktivisti.

Među osuđenicima-logorašima, a posebno među onim tzv. administrativnim kažnjenicima, koji su upućivani na Goli otok bez suđenja, administrativnom merom, zbog informbirovske i neprijateljske propagande, bilo je fingiranih kažnjenika iz udbaških redova i redova njihovih saradnika, koji su imali zadatak da, izigravajući tvrde i nepopravljive borce, dostavljaju islednicima kako reaguju ostali zatvorenici na njihovo takvo ponašanje. Oni su u stvari bili denuncijanti i provokatori. Nasuprot tome, neki od njih postajali bi logorski funkcioneri i aktivisti, podstičući ostale osuđenike svojim primerom na raščišćavanje istrage i revidiranje stava. Neki su se pojavljivali u logoru samo na kratko, posebno neki "administrativci", i po obavljenom zadatku nestajali sa Golog otoka i vraćali se na slobodu. Po izlasku na slobodu svi ovi ubačeni bivši osuđenici bili su i dalje vrlo upotrebljivi u njihovom dostavljačkom delovanju, pod štitom i oreolom "golootočkih mučenika".

8. SOCIOPSIHOLOŠKA IZOLACIJA ZATOČENIKA

Sociopsihološka izolacija logoraša na Golom otoku bila je omogućena i uslovljena totalnom fizičkom izolacijom ostrva i logora, odnosno zatočenika u njemu. Striktna fizička izolacija koja je ostvarena smeštajem logora na izolovanom ostrvu nije značila samo meru bezbednosti i sigurnosti čuvanja zatvorenika, sprečavajući svaku mogućnost za njihovo bekstvo, već i uslov za nesmetanu primenu svih ostalih mera i postupaka, od smeštaja, boravka i, uopšte, života i rada logoraša, do svih ostalih mera u procesu prevaspitanja.

U metodologiji prevaspitanja osuđenika važno mesto imala je i komponenta sociopsihološke izolacije, što je u suštini značilo prekid svih komunikacija između zatvorenika i celokupne socijalne sredine iz koje je došao. Taj prekid veza bio je obostran, tako da nikakve informacije nisu mogle da odu iz logora, niti da pristižu u logor iz spoljne sredine. Totalni prekid veza odnosio se ne samo na širu životnu sredinu, već i na prekid veza i odnosa sa najbližim osobama iz porodice, rodbinom i prijateljima. U suštini to više nije bio samo običan prekid komunikacija i informacija, to je bio prekid i svih emocionalnih veza sa najdražim osobama i prijateljima. Osuđenik nije znao šta se događa u njegovoj porodici, kao što ni oni nisu ništa znali o njemu. Dešavalo se da dugo posle hapšenja niko nije znao gde se osuđenik nalazi.

U kasnijim fazama Golog otoka taj režim stroge izolacije i prekida veza sa spoljašnjom sredinom, pre svega sa svojim najbližim iz porodice, postupno je

ublažavan dozvoljenom, ali ograničenom i cenzurisanom komunikacijom, razmenom pisama, primanjem paketa i povremenim posetama. Sve je to, ipak, ostalo do kraja strogo kontrolisano.

Prekidom komunikacija sociopsihološka izolacija osuđenika na Golom otoku posebno je striktno sprovođena u odnosu na najužu životnu i radnu sredinu. Često, ljudi iz njegove najbliže okoline nisu ni znali kada je i kuda odveden, ili su o tome samo naslućivali, ali nisu smeli da govore, niti da se javno i otvoreno interesuju za "nestalog", jer bi mogli i sami da budu sumnjivi. Svako šaputanje da je negde "na mermeru", to jest na Golom otoku, bilo je strogo poverljivo i ogrnuto velom misterije. U stvari, ova tajanstvenost Golog otoka i informbirovskog logora na njemu proizilazila je iz potrebe vlasti da se sakrije masovnost deportovanih informbirovaca i tiranski tretman koji je primenjivan prema njima, jer svaka priča o tome u narodu je mogla da šteti kreatorima i realizatorima golootočkog sistema prevaspitanja, a da ovom političko-oponentskom pokretu poveća ugled i učini ga još opasnijim. Priče o golootočkim "mučenicima" su suzbijane strahom, jer bi svako ko je nešto znao i pričao o tome, bio proglašavan pristalicom informbirovaca i izlagao se opasnosti da i sam bude poslat na Goli otok.

Usled prekida svih komunikacija sa socijalnom sredinom, porodicom i rodbinom, kod zatočenika se javljalo osećanje otuđenosti i odbačenosti od te sredine, jer mu se neprekidno plasiralo, pre svega od strane islednika, da se njegova najbliža okolina odriče i stidi svog bivšeg pripadnika. Dakle, sociopsihološka izolacija nije se zasnivala samo na fizičkom odstranjenju jedinke iz sredine, već je razrađen i čitav program da se raskinu i sve emocionalne veze do potpunog emocionalnog otuđenja i da se ljubav pretvori u mržnju. Kod osuđenika je podsticano osećanje odbačenosti, ne samo od strane šireg okruženja, već i od strane najbližih, od prijatelja i

saradnika, rođaka, pa čak i od najbližih članova porodice. Islednici i aktivisti usađivali su sumnju kod logoraša raznim insinuacijama i lažnim "obaveštenjima" i informacijama da žena ima "prijatelja" sa kim je svake noći u krevetu, da je zanemarila decu, ili da se roditelji stide i odriču svog sina "neprijatelja", da se deca stide svog oca robijaša i izdajnika i da je ćerka postala "laka roba". Cilj svega toga bio je stvaranje mržnje prema najbližima, otuđenje i raskid sa prošlošću, patnja i kajanje i, konačno, raščišćavanje istrage i revidiranje stava, da bi se osuđenik što pre vratio na pravi put i raščistio sa svima i krenuo u život kao novoproizvedena reintegrisana ličnost.

Jedinu vezu sa spoljnim svetom i zbivanjima u njemu osuđenik je imao preko zvaničnih sredstava informacija kao opšte i kolektivne golootočke veze, ali ne i lične, individualne. Ta sredstva komunikacije i primanja informacija bili su, naravno, državni mediji, štampa i radio, i logorska razglasna stanica, sa instaliranim zvučnicima po celom logoru. Pored ovih informacija koje je osuđenik čitao i slušao, bile su i druge kolektivne, grupne informacije, poput predavanja, sobnih konferencija i časova moralno-političkog prevaspitanja. Osnovno štivo za individualnu i grupnu edukaciju crpljeno je iz dnevnog lista "Borba", zvanične državne i partijske štampe. Naravno, vulgarna i bukvalistička propaganda izbijala je iz svakog teksta, svake rečenice i reči, u tumačenju zbivanja u zemlji i inostranstvu, u unutrašnjoj i spoljnoj politici. U tom sklopu, posebna se pažnja posvećivala veličanju Josipa Broza.

Logorski aktivisti su, na liniji ovakve propagande, a često i sami nedovoljno obrazovani i edukovani, vođeni idejom i potrebom da partijsko i državno rukovodstvo, njihovu politiku i ideologiju još više uzdignu na pijedestal veličine, dovodili svoje govore do apsurda i neverovatnih

preterivanja; njihovo hiperbolisanje prerastalo je u karikaturalne nebuloze.

Poseban izvor za plasiranje individualnih informacija logorašu poticao je od islednika koji je često "obaveštavao" osuđenika šta se događa u njegovoj porodici, među njegovim prijateljima i poznanicima, u njegovom gradu, pozivajući ih pojedinačno u svoju kancelariju "na razgovor", na duge časove pridika, saslušanja i ubeđivanja. To je bila i prilika za islednika da obradi aktuelne propagandne teme iz "Borbe" i sa državnih radio-stanica. Posebno su ponavljane fraze o jedinstvu naroda i partije, državnog i partijskog rukovodstva na čelu sa drugom Titom, nasuprot otpadništvu i izdajništvu informbirovaca, dok su širom zemlje postizani fantastični uspesi i nizane rekorderske radne pobede. Naravno, ovakvi ''razgovori" vodili su se, pre svega, sa osuđenicima bez prava glasa, odnosno sa neraščišćenom istragom i nerevidiranim stavom. Sve to imalo je za cilj slamanje osuđsnika, njegovo poniženje i pokajanje, uviđanje besmislenosti onoga što je učinio. Na tome se, "ispiranjem mozga", temeljio sistem prevaspitanja, dezintegracije stare i reintegracije nove ličnosti osuđenika.

Paralelno sa kidanjem veza između osuđenika i socijalne sredine iz koje je ponikao, odvijao se i proces otuđenja i desocijalizacije u samoj socijalnoj sredini po njegovom povratku sa izdržavanja kazne. Sistem je neprekidnim kolektivnim medijskim propagandnim delovanjem predstavljao informbirovce kao najveću opasnost, neprijatelje i izdajnike, izolujući ih na svim poljima delatnosti, u službi, školovanju i privatnom životu. To se postizalo ne samo neprekidnim žigosanjem i opštim tretmanom Golootočana, već i konkretnim delovanjem prema pojedincima u sredini u kojoj je bivši logoraš živeo i radio, tako što su o njemu lansirane razne intrige i laži i

upozoravna okolina na opasnost koja preti od njega. Druženje, prijateljske posete, ćaskanja i razgovori sa bivšim imformbirovcima po izlasku sa Golog otoka bili su, u najmanju ruku, nepreporučljivi za sve obične ljude, a za one koji su bili na nekim funkcijama, ili su nameravali da ih osvajaju, to nije bilo dozvoljeno i oni su se sklanjali i bežali od bivših Golootočana što dalje, "kao đavo od krsta".

Kreatori sistema prevaspitanja znali su da kidanjem ovih veza razaraju živo biće jedinstva između jedinke i socijalne sredine kojoj je ta jedinka pripadala. Prema tome, dezintegracija ličnosti osuđenika nije se odnosila samo na unutrašnju dezintegraciju i raspad ličnosti iznutra, već i na spoljašnju dezintegraciju i raspad svih njenih socioemocionalnih veza i komunikacija sa spoljašnjom sredinom, a time raskid i sa sopstvenom prošlošću. To znači da se nije radilo samo o razbijanju ličnosti u sadašnjem vremenu, već i u prošlom, od samog njenog postojanja; to je bio raspad ne samo integriteta, već i kontinuiteta ličnosti, građenje temelja za buduću reintegrisanu novu ličnost po modelu poslušnosti i poniznosti prema vlasti - ličnost koja je izbrisala iz svoje svesti i svog sećanja sopstvenu prošlost. U takvom procesu javljao se psihološki efekat i simptom sličan nekim psihotičnim patološkim stanjima i oboljenjima - veštački izazvan raspad ličnosti - koji je zatim "lečen" u procesu prevaspitanja reintegracijom nove ličnosti specifičnom psihološkom intenzivnom propagandnom i radnom terapijom.

9. KATEGORIZACIJA LOGORAŠA I RADNA TERAPIJA

Kategorizacija logoraša na Golom otoku je, takođe, u osnovi organizacione strukture u metodologiji prevaspitanja, ona je upravljačka poluga dezintegracije i reintegracije ličnosti osuđenika. U prvoj fazi tog procesa ličnost logoraša prolazi kroz dezintegraciju, raspad i sopstvenu negaciju - sve do potpunog sloma moralnih, voljnih i etičkih vrednosti i normi - brišući sopstveno dostojanstvo, vrednosti i celokupnu prošlost koja se u celini identifikuje sa neprijateljstvom, tako što neprijateljstvo nije sadržano samo u delu zbog koga je neko osuđen, već i u svemu što je činio u svojoj prošlosti. U drugoj fazi, u povratnom procesu prevaspitanja, formira se nova ličnost, sa novim vrednostima i novom ulogom lojalnog građanina, denuncijanta i potkazivača, koju dobija u logoru i primenjuje u budućem životu.

Dezintegracija ličnosti vršila se kroz najteže fizičke radne aktivnosti tako što je fizički neizdrživ rad postao sredstvo razaranja i uništenja ličnosti, a proces reintegracije i rehabilitacije ličnosti vršen je oslobađanjem od teškog rada i ublažavanjem fizičkih i psihičkih tortura. Tako je na Golom otoku rad postao najteža kazna i ubitačno sredstvo razaranja, a oslobađanje od teškog rada motivaciono sredstvo revidiranja stava. Ocena odnosa osuđenika prema procesu prevaspitanja, prema raščišćavanju istrage i revidiranju stava, bila je od presudnog značaja za težinu radnih zadataka koji mu se dodeljuju i za radno mesto na koje se postavlja. Dakle,

status logoraša nije verifikovan samo nekim apstraktnim kriterijumima i formalnim svrstavanjem u određenu kategoriju logoraša prema stepenu postignutog prevaspitanja, već je i direktno kvantifikovan težinom i vrstom poslova koji mu se, po toj osnovi, dodeljuju.

Sve se, u suštini, svodilo na jednostavnu logiku: kakav logoraš, takav posao i, obratno, kakav posao takav logoraš. Radno mesto i vrednost radnog mesta nisu dobijani na osnovu sposobnosti i fizičkih mogućnosti osuđenika da izdrže i uspešno obavljaju određene poslove, već na osnovu stepena sopstvenog prevaspitanja i borbe protiv "bande" u logoru. Rad u logoru na Golom otoku nije predstavljao sredstvo afirmacije ličnosti i sopstvenih vrednosti, već sredstvo poniženja i rušenja dostojanstva, i potpune degradacije i rada i ličnosti. Rad je izgubio svoje opšte obeležje i svrhu - "rad koji je stvorio čoveka" postao je, suprotno tome, rad koji čoveka uništava.

10. PRAG IZDRŽLJIVOSTI

Oni zatočenici koji su uspevali da se suprotstave sopstvenom psihičkom uništenju i dezintegraciji, potvrđuju da prava ljudska moć i volja mogu da budu neuništivi, jači i snažniji od sila degradacije i destrukcije. To su potvrđivali oni trenuci u kojima zatočenik posle dugih, neprekidnih i teških fizičkih napora i psihičkih tortura, kada se um pomračuje i emocije gase, ipak uspeva da ostane čiste savesti.

Međutim, oni zatočenici, koji nisu mogli da izdrže pritiske i torturu i odole iskušenjima beneficija, i koji su se,

gaženjem preko sopstvenog dostojanstva, povinovali onim najponiznijim zahtevima prevaspitanja prihvatali su denunciranje i prijavljivanje haranga drugih logoraša otkrivanjem njihovih neprijateljskih misli i namera, u zamenu za pravo glasa.

Poseban psihološki fenomen u ovom testiranju ljudskih moći i izdržljivosti logoraša, frustriranih u sukobu morala i etike sa nagonskim potrebama za opstanak i samoodržanje, jeste pomeranje praga izdržljivosti i otpora kod mnogih logoraša do najvišeg mogućeg stepena unutrašnje samoodbrane i izdržljivosti.

Sećanja logoraša, koji su uspeli da se usprotive ponižavajućim zahtevima prevaspitanja i sačuvaju svoj moralni integritet, po izlasku na slobodu, bila su teška i bolna, ali su izazivala i zadovoljstvo zbog sačuvanog dostojanstva. A za one koji nisu izdržali iskušenja nego utonuli u vrtlog nemoralnog prevaspitanja, aktivno se angažujući u prevaspitanju i drugih logoraša, griža savesti ostala je kao doživotna mrlja u sopstvenoj svesti pa su često, nastavljajući i dalje takvu delatnost, tonuli sve više u ponor beznađa.

Između ovih ekstremnih grupa logoraša u procesu prevaspitanja, nalazila se grupa osuđenika, koja je dobijala pravo glasa sa nešto lakšim tretmanom, bez formalno raščišćene istrage, kada se posle pokušaja i pritisaka uvidi da nemaju šta da raščiste.

U daljini otok Sv. Grgur

11. PSIHIČKE I MORALNE FRUSTRACIJE

Često se zahtevalo od logoraša da opisuje ponašanje svojih najbližih prijatelja i drugova, saradnika i poznanika, pa i rođaka i članova porodice, bračnog druga ili roditelja. Naravno, pretpostavljalo se da je uvek svako imao šta da kaže, jer su ljudi, građani, mada skriveno, često komentarisali i kritikovali loše uslove života i skupoću, a izražavali i neslaganje sa mnogim političkim potezima vlasti, od one lokalne do najviših partijskih i državnih organa. Kreatori raščišćavanja istrage su to znali, jer nije bilo moguće, ni teoretski, da logoraš nema baš ništa da kaže iz svoje prošlosti i iz svog okruženja. Zamka za osuđenika je bila u tome što nije mogao da bude siguran da li je neko od tih ljudi na saslušanju, ili nekom drugom prilikom, progovorio o tome. U tom slučaju, bio je to dokaz da logoraš ne pristupa iskreno raščišćavanju istrage, a za to su sledile najteže sankcije.

To je dovodilo logoraša do najtežih psihičkih i moralnih kriza i frustracija: radilo se o sopstvenom opstanku, ali i o sudbini mnogih ljudi, koji bi time bili denuncirani i ugroženi. Naizgled, najlakše i najracionalnije bilo bi da se sve ispriča i napiše, i tako steknu dobre šanse za napredovanje u logoru i puštanje na slobodu. Ali, cena ovakvog izbora bila je previsoka za sve koji su imali očuvanu savest i radije podnosili svu torturu na Golom otoku, nego grižu savesti celoga života.

Ovakve unutrašnje dileme i konflikti dovodili su osuđenike često do raznih psihičkih poremećaja i frustracija, do raznih vrsta psihoneurotskih simptoma, do teških oblika depresivnosti i anksioznosti, kao i do najtežih

oblika psihičkog rastrojstva, sa psihotičnim simptomima i oboljenjima, što se, opet, još više pojačavalo u uslovima teške fizičke i psihičke torture i iscrpljujućih radnih napora, uvreda i poniženja. Kod mnogih osuđenika ostale su trajne posledice psihičkih poremećaja i po izlasku iz zatvora, posebno su se manifestovale paranoidne ideje koje su bile toliko snažno usađene da su mnogi doživljavali halucinatorne simptome praćenja i proganjanja svuda gde su se kretali, noću i danju, na ulici i na radnom mestu, u sopstvenoj kući ili u kafani. Osećali su tuđe misli u svojoj svesti, kao da su se denuncijanti uvlačili u njihovu glavu i kontrolisali sve što se u njoj događa. Po izlasku iz zatvora posebno često se javljao ovaj sindrom paranoidnosti, zaziranja i straha od svega i svakoga, a sve to skupa bio je samo još jedan oblik psihološkog sindroma Golog otoka.

Suicidne ideje javljale su se kod mnogih zatočenika u logoru, posebno u kritičnim trenucima intenzivnog fizičkog i psihičkog zlostavljanja, u uslovima dugih i teških psihičkih kriza koje su mnoge golootočke zatvorenike vodile u teška depresivna stanja beznađa. Broj okušanih i broj izvršenih samoubistava na Golom otoku nije nikada potpuno utvrđen, odnosno nije nikada zvanično objavljen, ali nesumnjivo je da je kod mnogih, ako ne kod svih zatočenika, više ili manje intenzivno, postojala takva pomisao i ideja.

Centar samouprave u logoru Velika

12. PSIHOLOŠKI MEHANIZMI ODBRANE

U takvom stanju teških psihičkih poremećaja i frustracija, ličnost osuđenika se branila na razne načine, pre svega tzv. psihološkim mehanizmima odbrane, najčešće regradiranjem u ponašanju ili povlačenjem u sebe i zatvaranjem u sopstveni psihološki oklop, u sopstveni autonomni i iracionalni svet mašte, kome se pridaje uloga i značaj realnosti, a potisnuti sadržaji surove logorske realnosti tretiraju se kao san i imaginacija. Mehanizmom racionalizacije osuđenik pokušava da u svemu što se događa pronađe neku dobru stranu, tražeći iracionalne razloge "zašto je sve to dobro". To su poznati psihološki mehanizmi iz basni o kiselom grožđu i slatkom limunu,; te tako, na primer, osuđenik "pronađe" zašto je dobro što nema pravo glasa, ili što je pod bojkotom, odnosno, u suprotnim situacijama, zašto je to dobro što je raščistio istragu, potiskujući onu stranu zašto to nije dobro. U suštini, to nije realno odmeravanje razloga, već psihološko podsvesno potiskivanje jednih razloga u prilog isticanja drugih, radi odbrane od onih koji psihološki ugrožavaju ličnost.

Mada je golootočki sistem držao sve tokove i procese prevaspitanja logoraša pod svojom kontrolom, ipak nije bio svemoguć: nije bilo načina, niti metoda da se intimne misli zatočenika kontrolišu i zabrane, niti da se upravlja njihovim unutrašnjim emocijama; fizičko bekstvo iz logora i sa Golog otoka bilo je nemoguće - ali nije moglo da se spreči bekstvo u mislima i kroz maštu. To je bio specifičan vid bekstva u slobodu putem sopstvenih

misli i osećanja - i u najtežim situacijama i stanjima fizičke torture, u trenucima gonjenja i bojkota, zatočenik je nalazio spas u bekstvu posredstvom svojih misli i imaginacije. To je, u stvari, bio sopstveni put reintegracije ličnosti, pa čak i reinkarnacije, vraćanje u novi život, ili obnova života, da se sve ono što se dezintegracijom razgradi i poruši, obnovi i sagradi.

13. DRŽAVNI NEPRIJATELJ JE I PORODICA OSUĐENIKA

U raščišćavanju istrage pošlo se od logike da je sredina iz koje je osuđenik došao, odnosno u kojoj je, jednostavno rečeno, živeo i radio, kao i njegova porodica i rodbina - neprijateljska, samo je pitanje koliko je ko simpatizer, saučesnik ili jatak i u kojoj meri je znao i tolerisao, ili pomagao ovu neprijateljsku delatnost. Za neprijateljsku delatnost osuđenika nije bila samo od značaja njegova neposredna prošlost vezana za delo koje je učinio i zbog čega je osuđen, već i celokupna njegova prošlost, a saučesnici su mogli da budu svi - i drugovi iz detinjstva i škole, ili slučajni poznanici. Po toj logici neprijatelj se formirao još od detinjstva, da bi se samo konkretno ispoljio u jednom trenutku neprijateljske delatnosti. Usled toga -smatrali su kreatori prevaspitanja - neophodno je bilo da se raskine sa celokupnom prošlošću i da se sve izbriše iz svesti i pamćenja neprijatelja.

14. MEĐUSOBNA OTUĐENOST LOGORAŠA

Jedna od osnovnih karakteristika sociopsihološkog statusa osuđenika u logoru bila je međusobna otuđenost u pogledu uzajamnog poverenja, saradnje, bliskosti, zajedničkih ciljeva i kolektivne svesti o pripadnosti istoj grupi, radnoj ili sobnoj, ili kategoriji; nije bilo grupne solidarnosti, kohezivnosti i homogenosti. Sistem prevaspitanja i logorske organizacije bio je postavljen tako da su se individualni interesi međusobno suprotstavljali, borba za lični opstanak vodila se ugrožavanjem opstanka drugih članova grupe. Odnosi međusobne sumnje i nepoverenja bili su sistemski tako postavljeni i programirani u sukobljavanju interesa članova grupe i svako napredovanje i poboljšanje sopstvenog statusa vodilo je preko ugrožavanja drugih. Svako međusobno zbližavanje izazivalo bi sumnju kod ostalih, posebno kod rukovovodstva logora i islednika. Takve veze međusobnog poverenja u logoru su ipak postojale, ali nisu se javno ispoljavale, niti se to manifestovalo kao vid javnog druženja. Takva atmosfera razvijala je odnose uzajamnog egoizma i antagonizma. Međusobna solidarnost u zajedničkim interesima, kakva se javlja u svim slobodnim, formalnim ili neformalnim grupama, na Golom otoku je bila gotovo potpuno onemogućena protivstavljanjem interesa zatvorenika i sistematski suzbijana od strane logorskih vlasti i samoupravnih organa. Suprotno ovako podsticanim i postavljenim socioemocionalnim odnosima između logoraša, postoje i stimulišu se u mnogim sredinama, grupama i kolektivima pozitivni odnosi i sistemi, kao što je

to na primer u vojnim jedinicama, u kojima se neguje kolektivni duh i zajednički interes na najvišim moralnim i etičkim principima. Čak i u zatvorima klasičnog tipa, za političke zatvorenike, ali i za kriminalce, spontano se razvija osuđenička solidarnost i formiraju se interesne grupe sa zajedničkim ciljevima.

Kooperativnost osuđenika u golootočkom logoru i na radu svodila se samo na neminovnu komunikaciju u okviru radne grupe i brigade, ili logorske sobe. Naravno, postojale su međusobna zbližavanja između pojedinaca, ali se ona nisu javno ispoljavala. Međusobna saradnja između logorskih aktivista i rukovodilaca nije bila iskrena i svodila se samo na zajednički pristup i saradnju u torturi koju su primenjivali prema bandi.

Od posebnog značaja za islednika bio je pravilan odnos osuđenika prema raščišćavanju istrage, pa mu nije bilo teško da to proceni i utvrdi, imajući u vidu, između ostalog, i broj ispisanih listova, broj datih informacija i otkrivenih tajni i veza, broj denunciranih, osumnjičenih i prijavljenih, kao i način i iskrenost samokritike i pokajanja. Skrivanje tajni, makar i najsitnijih i naizgled beznačajnih, značilo je često najveću opasnost i znak neiskrenog prevaspitanja, kalkulisanje i taktiziranje, dok je odavanje tajni, makar i nevažnih i beznačajnih, bio pouzdan znak prihvatanja saradnje sa islednikom i aktivno uključenje u proces prevaspitanja.

Jedna od osnova za prevaspitanje osuđenika bila je u shvatanju da osuđenik nije neprijatelj samo jednim svojim delom, već je on neprijatelj celokupnom svojom ličnošću i bićem - sve što je činio i radio je neprijateljsko, u svakom njegovom gestu, potezu i pokretu, u svemu je bilo neprijateljsko delovanje - a delo za koje je osuđen je samo jedan manji deo ledenog brega koji je izronio iznad površine mora.

15. ODNOS VLASTI I SREDINE PREMA BIVŠIM LOGORAŠIMA

Po povratku sa Golog otoka bivši logoraši prolazili su kroz novu fazu psihološkog sindroma Golog otoka. Odnos vlasti prema bivšim logorašima, uopšte, kao prema određenoj kategoriji građana, bio je kao prema najvećim narodnim neprijateljima i najvećoj opasnosti po državu. Takav odnos i usmerenje plasirani su i kreirani od najviših partijskih i državnih organa i rukovodstva, preko sredstava javnog informisanja, štampe, radija i televizije, publikacija, literature i govora, preko službenih tajnih i javnih uputstava, direktiva, pisama, partijskih materijala, koji su se čitali na tajnim ili javnim sastancima, na otvorenim ili zatvorenim sednicama, u okviru raznih sistema samozaštite, u komitetima odbrane i samoodbrane, koji su funkcionisali u radnim organizacijama, teritorijalnim jedinicama, kulturnim, sportskim i rekreativnim društvenim udruženjima i organizacijama, mesnim zajednicama i kućnim savetima.

Bivši osuđenik, otpušten iz "malog logora" na Golom otoku, osećao se posle toga kao da se našao u "velikom logoru"!

Svaki građanin je, prema sopstvenom izboru, mogao da nađe sebe i odredi se prema informbirovcu koga je imao u sopstvenoj sredini i svom okruženju, u radnoj organizaciji ili zgradi, da iskaže svoj "patriotizam" i stekne poene u svom napredovanju u političkoj ili službenoj karijeri. Najmanje što je mogao da učini bilo je

izbegavanje i bojkotovanje Golootočanina iz svoje sredine - ne razgovarati i ne družiti se sa njime, ne sedeti sa njim u kafani za istim stolom i u istom društvu. Za one kojima je to bilo malo, ostajale su brojne mogućnosti upućivanjem raznih uvreda, šikaniranjem i provociranjem, dostavljanjem novih optužbi političkim i policijskim organima.

Bivši Golootočani u startu nisu imali moralno-političku podobnost za zapošljavanje na boljim radnim mestima i napredovanje u službi, a posebno su bili eliminisani iz svih organa i foruma u radnoj organizaciji, kao što su izvršni, radnički i drugi saveti, upravni odbori, komisije i radne grupe. Posebni "čistunci" i fanatici u zaštiti države i naroda od informbirovskih neprijatelja bili su partijski sekretari i pojedini članovi partije u radnim organizacijama ili teritorijalnim jedinicama.

Bivši informbirovci su policijski praćeni i pozivani na informativne razgovore, a prilikom dolaska Josipa Broza u neki grad oni su hapšeni i za sve vreme njegovog boravka ostajali u zatvoru ili u prostorijama UDB-e.

Članovi porodice i rođaci bivših golootočkih logoraša bili su izloženi raznim neprijatnostima i diskriminaciji u svojim radnim organizacijama, na radnim mestima, i u društvu uopšte. Njihova deca nisu recitovala u školama na priredbama i svečanostima za Dan mladosti i Dan Republike, nisu dobijala stipendije, a njihovi roditelji nisu sedeli na svečanim tribinama i u prvim redovima ukrašenih sala.

Međutim, u narodu bivši Golootočani nisu nosili oreol neprijatelja i ljudi većinom nisu ulazili u političko i ideološko opredeljivanje "za", ili "protiv", već su ih čisto ljudski i emocionalno doživljavali kao mučenike i heroje. Zabranom da pričaju o svom zatočeništvu, tajna Goli otok postajala je time još veća misterija o kojoj se sve zna, ali

ništa ne priča. Svoju solidarnost sa Golootočanima ljudi su ispoljavali obazrivo i tajanstveno, nekim prikrivenim znakom ili samo jednom rečju, pogledom ili stiskom ruke. Bilo je i druženja, ali uvek uz obostranu rezervu, a posebno, što se među onim najbližim mogao očekivati i onaj koji je "drug" po zadatku.

Naravno, vremenom je ta stega popuštala da bi povremeno, od najviših partijskih i državnih organa, bila podgrejavana, iz čisto dnevnopolitičkih potreba.

Psihološki kompleks Golog otoka opstajao je kao trajni simptom psihološkog sindroma Golog otoka, i kod vlasti i kod bivših logoraša.

…mučilište Goli otok…

Beleška o autoru

Čedomir Lifkić rođen je 1935. godine u Kragujevcu u porodici železničara. Gimnaziju je završio u Kragujevcu 1953. godine. Kao politički zatvorenik proveo je u zatvoru od novembra 1954. do decembra 1956. godine. Diplomirao je psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gde je i magistrirao 1975. godine. Objavio je tri knjige iz oblasti psihologije i više stručnih radova. Ceo radni vek proveo je u Kragujevcu.

SADRŽAJ

PRVI DEO

1. PRAĆENJE, 5
2. HAPŠENJE, 12
3. ZATVOR - PRVA NOĆ, 16
4. ISTRAGA, 22
5. SUĐENJE, 29
6. ČEKAJUĆI TRANSPORT - ŠARENI SKUP ROBIJAŠA, 34
7. KPD “ZABELA" 40
8. PUT NA GOLI OTOK, 45
9. SOBA 4, 49
10. RAŠČIŠĆAVANJE ISTRAGE-PISANJE AUTOBIOGRAFIJE, 53
11. KOD ISLEDNIKA, 60
12. JEDNA NOĆ NA GOLOM OTOKU, 63
13. JEDAN DAN GONJENJA NA KAMENOLOMU, 67
14. FINOKLESARSKA RADIONICA, 71
15. CRNA MERMERNA PLOČA SA CRVENOM MRLJOM, 76
16. OPET KOD ISLEDNIKA, 77
17. "RUSKA VEZA” - “PRIČA IZ BEČKE ŠUME”, 81
18. UTOVARNO-ISTOVARNA GRUPA, HILDA I CEDA, 84

19. PAD SA VAGONETA, 93

20. ŽENSKA PLAŽA, 98

21. D0M KULTURE, 100

22. RODITELJI U POSETI NA GOLOM OTOKU, 103

23. BURA, SPASAVANJE BRODA, 106

24. BOLNIČKA LABORATORIJA, 110

25. AMNESTIJA, 114

26. OPROŠTAJ OD HILDE I CEDE, POVRATAK, 117

27. BEOGRAD, KALEMEGDAN, 123

DRUGI DEO

PSIHOLŠKI SINDROM GOLI OTOK

1. POJAM PSIHOLOŠKOG SINDROMA, 129

2. RUSKI SINDROM, 131

3. OSTRVO - FIZIČKA IZOLACIJA, 133

4. PRVI INTERESENTI ZA OSTRVO, 134

5. ODLUKA O LOGORU I IZBOR GOLOG OTOKA, 135

6. OSNOVA ZA PRVU FAZU PREVASPITANJA, 137

7. OSUĐENIČKA SAMOUPRAVA, 138

8. SOCIOPSIHOLOŠKA IZOLACIJA ZATOČENIKA, 141

9. KATEGORIZACIJA LOGORAŠA I RADNA TERAPIJA, 146

10. PRAG IZDRŽLJIVOSTI, 148

11. PSIHIČKE I MORALNE FRUSTRACIJE, 149

12. PSIHOLOŠKI MEHANIZMI ODBRANE, 151

13. DRŽAVNI NEPRIJATELJ JE I PORODICA OSUĐENIKA,153

14. MEĐUSOBNA OTUĐENOST LOGORAŠA,154

15. ODNOS VLASTI I SREDINE PREMA BIVŠIM LOGORAŠIMA, 156

BELEŠKA O PISCU,159

S1R - Katalogizacija u publikaciji
Narodna bnblioteka Srbije, Beograd

343.819.7(497.1) (093.3)
159.9: 929 Lifkić Č.
821.163.41-94

LIFKIĆ, Čedomir

Moj Goli otok / Čedomir Lifkić . - Kragujevac : Narodna biblioteka "Vuk Karadžić", 2003 (Kragujevac : Spektar-print) . -162 str.; 21cm . - (Biblioteka Posebna izdanja/ [Narodna bib-lioteka "Vuk Karadžić"])

Tiraž 500.

ISBN 86-83007-05-7

a) Goli otok (koncentracioni logor)

b) Lifkić, Čedomir (1935 -) - Memoari

COBISS.SR.ID 111082508

Čedomir Lifkić

MOJ GOLI OTOK

Izdavač
Narodna biblioteka
"Vuk Karadžić"
Kragujeđac

Za izdavača
Ninoslava Milanović

Lektura i korektura
Tomislav Kenjić

Slog i prelom
Boško Protić

Štampa
Spektar-print
Kragujevac

Tiraž
500

MMIV

162

...NASTAJAO DRUGI, NOVI ČOVEK, POTPUNO IZMENJEN, IZGRAĐEN NA PRETHODNO RAZORENOM I UNIŠTENOM. TAKO SU BAR ZAMIŠLJALI I PLANIRALI KREATORI I REALIZATORI OVOG SPECIJALNOG SISTEMA PREVASPITANJA.